

*Jan Bureš
Jakub Charvát
Petr Just
Martin Štefek*

ČESKÁ DEMOKRACIE

PO ROCE 1989

*Institucionální základy
českého politického systému*

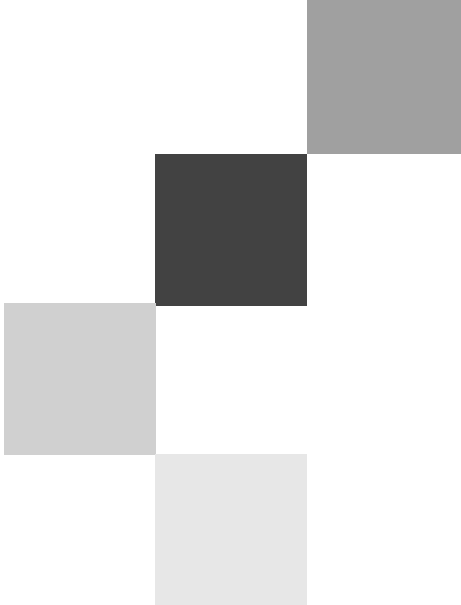

Jan Bureš

Jakub Charvát

Petr Just

Martin Štefek

ČESKÁ DEMOKRACIE

PO ROCE 1989

*Institucionální základy
českého politického systému*

Upozornění pro čtenáře a uživatele této knihy

Všechna práva vyhrazena. Žádná část této tištěné či elektronické knihy nesmí být reprodukována a šířena v papírové, elektronické či jiné podobě bez předchozího písemného souhlasu nakladatele. Neoprávněné užití této knihy bude trestně stíháno.

Tato publikace vychází s finanční podporou Grantové agentury ČR v rámci řešení projektu reg. č. 407/09/1023 „Budování české demokracie v letech 1989–2009.“

Tato publikace vychází ve spolupráci s Metropolitní univerzitou Praha, o.p.s.

PhDr. Jan Bureš, Ph.D.

Mgr. Jakub Charvát

PhDr. Petr Just, Ph.D.

Mgr. Martin Štefek

ČESKÁ DEMOKRACIE PO ROCE 1989

Institucionální základy českého politického systému

TIRÁŽ TIŠTĚNÉ PUBLIKACE:

Vydala Grada Publishing, a.s.
U Průhonu 22, 170 00 Praha 7
tel.: +420 234 264 401, fax: +420 234 264 400
www.grada.cz
jako svou 5062. publikaci

Odpovědná redaktorka Jana Kubínová
Sazba a zlom Vojtěch Kočí
Návrh a zpracování obálky Vojtěch Kočí
Počet stran 528
Vydání 1., 2012

Recenzovali:

prof. Dr. Miroslav Novák
doc. PhDr. Adriana Mikulčíková, Ph.D.

Vytiskla Tiskárna PROTISK, s.r.o.
České Budějovice

© Grada Publishing, a.s., 2012

ISBN 978-80-247-4283-0

ELEKTRONICKÉ PUBLIKACE:

ISBN 978-80-247-8270-6 (ve formátu PDF)

ISBN 978-80-247-8273-7 (ve formátu EPUB)

Obsah

Úvod	7
1. Konec starého režimu a příčiny jeho pádu	13
1.1 Příčiny krize komunistického systému a její projevy	13
1.2 Demotivační povaha režimu	17
1.3 Stav politické elity komunistického režimu na konci osmdesátých let	20
1.4 Opoziční hnutí v Československu v osmdesátých letech	25
1.5 Reakce režimu na narůstající opoziční nálady	30
1.6 Pozdní fáze komunistického režimu z teoretické perspektivy	36
2. Přechod k demokracii v Československu 1989–1992	41
2.1 Pád starého režimu (listopad až prosinec 1989)	41
2.2 Základy budování demokratického systému (leden až červen 1990)	58
2.3 Jak naložit s minulým i současným komunismem?	88
2.4 Revoluční horečka: Reformovat musíme všechno a hned!	107
2.5 První svobodné volby v červnu 1990	108
2.6 Druhá revoluce. Od voleb 1990 do rozpadu OF v únoru 1991	114
2.7 Hledání tváře nové demokracie: 1991–1992	127
2.8 Volby 1992	137
2.9 Rozdělení Československa	141
2.10 Přechod k demokracii v Československu z teoretické perspektivy	146
3. Vývoj ústavních institucí politického systému ČR	153
3.1 Moc zákonodárná	153
3.2 Moc výkonná	165
3.3 Soudní moc	174
3.4 Krajská úroveň vládnutí	175

4. Volby a volební systémy v České republice	181
4.1 Stručný úvod do teorií volebních systémů	185
4.2 Volební systém pro Federální shromáždění a Českou národní radu	203
4.3 Volební systém pro volby do Poslanecké sněmovny	209
4.4 Volby druhého řádu v České republice	215
5. Vývoj hlavních politických stran a stranického systému v České republice	231
5.1 Kořeny českého stranického systému – kontinuita či diskontinuita?	233
5.2 Dílčí etapy vývoje hlavních politických stran a jejich systému	235
5.3 Český stranický systém v teoretické perspektivě	347
5.4 Shrnutí	374
6. Praxe demokratického vládnutí a vývoj vládních koalic v ČR	379
6.1 Teorie koalic	381
6.2 Volební období 1992–1996	390
6.3 Volební období 1996–1998	394
6.4 Volební období 1998–2002	403
6.5 Volební období 2002–2006	408
6.6 Volební období 2006–2010	417
6.7 Volební období po sněmovních volbách 2010	424
7. Politická kultura v České republice	427
7.1 Politická kultura a behaviorální politická věda	430
7.2 Kritika konceptu občanské kultury	435
7.3 Politická kultura České republiky	442
7.4 Shrnutí	460
Závěrem	465
Seznam zkratk	471
Summary	475
O autorech	481
Prameny a literatura	483
Noviny, časopisy	514
Příslušné zákony	514
Elektronické zdroje	517
Primární dokumenty	518
Věcný rejstřík	523

Úvod

Jan Bureš, Jakub Charvát, Petr Just, Martin Štefek

Listopadové události roku 1989 odstartovaly nelehký a dlouhotrvající proces demokratizace československého, respektive českého politického i společenského systému. Tedy proces, v rámci něhož bylo potřeba odstranit instituce a vzorce chování z předchozího nedemokratického období a nahradit je novými, lépe odpovídajícími novým podmínkám (demokratického) společenského uspořádání. V některých svých aspektech se demokratická transformace podařila v České republice úspěšně, v některých (prozatím) méně úspěšně.

Nicméně na složitost celého demokratizačního procesu upozorňoval již na začátku devadesátých let Ralf Dahrendorf, který na jedné straně jako by připouštěl relativně nízkou náročnost transformace institucionální, a do jisté míry i ekonomické, ale na druhé straně upozorňoval na dlouhé trvání transformace společenské. Zatímco proces institucionální (ústavní) reformy měl podle Dahrendorfa trvat nejméně šest měsíců a ekonomika se měla stabilizovat nejméně šest let, transformace společenských základů v podobě proměny společenských hodnot a vzorců chování bude – podle Dahrendorfa – potřebovat k ustálení demokratických vzorců nejméně šedesát let (Dahrendorf 1991: 92).

Ačkoli tato Dahrendorfova myšlenka není v politologii zcela nová¹, zdůraznění této skutečnosti v kontextu probíhající demokratické tranzice v zemích střední Evropy má své opodstatnění. (Nejen) česká společnost vstupovala do procesu demokratizace s vysokými očekáváními, která měla změna režimu přinést. Navíc většina společnosti očekávala, že tyto změny nastanou okamžitě nebo velmi rychle; ty se ale nekonaly, respektive k nim docházelo

1 Logika kulturního zpoždění (*cultural lag*), tedy předpokladu, že strukturální změna (ať již postupná, či rychlá a radikální) postupuje rychleji než adaptace postojů jedinců (podr. Skovajsa 2006: 49), se objevuje již v dřívějších textech např. Gabriela Almonda, ačkoli Almond nehovoří přímo o „kulturním zpoždění“.

(a v některých aspektech stále dochází) postupně. Ale (očekávané) okamžité změny – s ohledem na premisu kulturního zpoždění (podr. Skovajsa 2006: 49) – se ani realizovat nemohly. Ještě dlouho po listopadových událostech zůstává (a ještě nějaký čas zůstane) v české společnosti zakořeněna pozdně-normalizační politická kultura a její projevy (více viz kapitolu 7).

Česká společnost má za sebou více než dvacet let vývoje v podmínkách demokratického politického režimu, v důsledku čehož se nabízí prostor pro analýzu procesu demokratizace a následného vývoje v Československu a v České republice po roce 1989. A to obzvláště v situaci, kdy sice existuje řada dílčích studií, které se věnují jednotlivým problémům vývoje českého politického systému po roce 1989, kdy ale současně podrobnější, souhrnná a ucelená politologická kvalitativní analýza vývoje prvních dvaceti let české demokracie zatím (stále) chybí.² Navíc nelze než souhlasit s Karlem Vodičkou a Ladislavem Cabadou, že monografie (a diskuse) k politickému systému představují nezbytný předpoklad pro sebereflexi každé moderní společnosti (Vodička, Cabada 2011: 13). Kolektivní monografie *Česká demokracie po roce 1989* vznikla s ambicí právě tento zatím nevyplněný prostor zaplnit.

Předkládaná monografie je určena především studentům politologie, moderních dějin, sociologie, humanitních či mediálních studií a dále oborů právnických či pedagogických. Současně práce *Česká demokracie po roce 1989* představuje přehledný zdroj praktických, cenných a užitečných informací pro učitele, novináře a další pracovníky médií, politické komentátory, politické analytiky a pracovníky státní a veřejné správy, kteří mohou tyto informace při své každodenní práci využít. V neposlední řadě nabízí předkládaná analýza množství zajímavých informací pro laickou veřejnost, jež se zajímá o problematiku českého politického systému a jeho polistopadového vývoje.

Při zpracovávání textu byla využita řada dílčích, již existujících odborných politologických a sociologických textů a analýz české i zahraniční provenience, které se zabývají problematikou zkoumanou v předkládané publikaci. *Česká demokracie po roce 1989* ovšem nepředstavuje pouhou syntézu těchto odborných textů, nýbrž na několika místech s existujícími odbornými pracemi polemizuje, případně je rozšiřuje o nové poznatky.

Kniha je strukturována logicky a tematicky, přičemž každé téma představuje jednu samostatnou kapitolu. Jednotlivé kapitoly jsou zpracovány s ohledem na chronologický vývoj sledované problematiky. Celá práce je pak tvořena několika většími podcelky, rozdělenými do jednotlivých kapitol.

2 Snad s čestnou výjimkou Vodičkovy a Cabadovy přehledové monografie *Politický systém České republiky*.

Prvním takovýmto podcelkem je problematika konce starého režimu a období přechodu k demokracii v Československu, zejména s ohledem na problematiku institucionální transformace politického systému. Této problematice se věnují první dvě kapitoly. Na ně navazují dvě kapitoly, které se zaměřují na problematiku institucionálního nastavení českého politického systému. A to jednak v podobě kapitoly o hlavních českých ústavních institucích, jednak v podobě kapitoly o volebních systémech užívaných v České republice, které sice nejsou institucemi ústavními, nicméně s ústavními institucemi vytvářejí ústavní rámec, který vymezuje „pravidla hry“ pro demokratický proces vládnutí v České republice. Následující dvě kapitoly analyzují dopad těchto demokratických „pravidel hry“ v politické praxi, tedy na jednotlivé aktéry procesu vládnutí. Nejprve pátá kapitola představuje vývoj hlavních politických stran a stranického systému v České republice, šestá kapitola se pak zaměřuje na problematiku vzniku, podoby a fungování jednotlivých vlád a vládních koalic v České republice. Poslední, sedmá kapitola pak představuje analýzu vývoje české politické kultury po roce 1989 a některá „dědictví“, která si současná politická kultura přináší z období předchozího, nedemokratického.

Předkládaná kolektivní monografie je společným dílem týmu vědeckých pracovníků, jejichž výzkum byl realizován díky podpoře Grantové agentury České republiky v rámci standardního projektu *Budování české demokracie v letech 1989–2009* (GAČR 407/09/1023) a s významnou materiální a duchovní podporou Metropolitní univerzity Praha. V rámci zpracování tohoto grantu publikovali členové řešitelského týmu více než dvacet dílčích studií, v nichž si postupně teoreticky i prakticky ověřovali platnost jednotlivých tezí i závěrů.

V první kapitole se Jan Bureš zamýšlí nad příčinami konce starého režimu a událostmi, které předcházely procesu demokratické tranzice. Analyzuje povahu režimu, jeho krizové projevy a změny, k nimž došlo v rámci politické elity, opozice i celé společnosti ve druhé polovině osmdesátých let. V závěru této části pak Bureš zasazuje charakteristiku poslední fáze československého komunistického režimu do rámce teorií nedemokratických režimů, přičemž vychází zejména z prací J. Linze, A. Stepana, H. Kitschelta, V. Dvořákové, J. Kunce či S. Szomolányiové.

Na tuto část navazující druhá kapitola představuje proces přechodu české společnosti k demokracii, zejména z hlediska institucionální transformace politického systému. Kapitola se zaměřuje na období let 1989–1992 a končí okamžikem rozpadu společného československého státu. V této své analýze Jan Bureš využívá jednak poznatků z teorií přechodů k demokracii, které mu poskytují základní obecný rámec pro analýzu, jednak představuje hlavní

zlomové okamžiky přechodu české/československé společnosti k demokracii. Kombinace teoretického tranzitologického rámce a historicko-deskriptivního přístupu užitého pro představení hlavních událostí tohoto procesu pak Burešovi poskytuje prostor pro závěrečnou politologickou analýzu československého přechodu k demokracii jako takového.

Ve třetí kapitole představuje Petr Just institucionální rámec českého politického systému tak, jak jej vymezuje Ústava ČR platná od 1. ledna 1993, a jeho vývoj od roku 1993 do konce roku 2010. Petr Just popisuje hlavní české ústavní instituce z hlediska jejich postavení v rámci politického systému a z hlediska jejich pravomocí. Tento deskriptivní výklad je pak doplněn o několik postřehů ze samotné praxe vládnutí v České republice.

Čtvrtá kapitola zpracovaná Jakubem Charvátem se zaměřuje na představení voleb a volebních systémů užívaných v Československu a České republice po roce 1989. Po teoretickém úvodu, v němž je stručně představena problematika volebních systémů, následují volební pravidla pro jednotlivé instituce volené v Československu a České republice po roce 1989. Vedle problematiky volebních systémů užívaných pro hlavní (celostátní) zastupitelské orgány v ČSFR a České republice (Sněmovna lidu a Sněmovna národů Federálního shromáždění, Česká národní rada a od 1. ledna 1993 pak Poslanecká sněmovna Parlamentu České republiky) se Jakub Charvát zaměřuje i na představení volebních pravidel užívaných v České republice pro takzvané volby druhého řádu – jak na celostátní úrovni (od roku 1996 senátní volby), na nižších úrovních samosprávy (obecní volby a od roku 2000 volby krajské), tak samozřejmě i na úrovni nadnárodní (volby do Evropského parlamentu konané v ČR od roku 2004).

V páté kapitole se Jakub Charvát věnuje představení problematiky vývoje hlavních politických stran v České republice a jejich systému. Pátou kapitolu je možné rozdělit do dvou vzájemně navazujících podcelků. V první části páté kapitoly je představen vývoj hlavních politických stran v České republice, přičemž pro potřeby tohoto výkladu je zmíněný vývoj rozdělen do několika fází. Tato deskriptivní analýza pak vytváří prostor pro podrobnější politologickou analýzu české stranicko-politické soustavy jako celku, ke které jsou využity některé koncepty, s nimiž se setkáváme v teorii stranických systémů a jež se běžně (v západní politické vědě) užívají pro analýzu stranických systémů (koncept *cleavages* v teorii stranických systémů, Sartoriho typologie stranických systémů apod.).

Šestá kapitola zpracovaná Petrem Justem představuje proces vládnutí v České republice. S využitím poznatků z teorií koalic – ať již v podobě klasických, nebo inovativních přístupů (např. Mesežnikův koncept apod.) – vytváří

Petr Just obecný rámec, který mu posléze poslouží k analýze problematiky vzniku, podoby, fungování a (ne)stability vládních koalic v České republice.

V sedmé kapitole předkládané práce doplňuje Martin Štefek předchozí poznatky o vývoji české demokracie po roce 1989 o neméně důležitou dimenzi politického systému, o problematiku politické kultury. V první části svého textu se vyrovnává s problémem nejednoznačnosti pojmu politická kultura ve společenských vědách a představuje filozoficko-teoretický rámec, v němž se bude ve své analýze politické kultury v České republice a jejího vývoje pohybovat. Východiskem se mu přitom stává mainstreamový politologický koncept G. A. Almonda a S. Verby, jenž má – přes mnohá omezení – vysokou explanační hodnotu. S jeho pomocí, ale i s využitím jeho kritik, představuje politickou kulturu v České republice a mnohá dědictví, která si s sebou přináší z předchozího, nedemokratického období.

Autoři předkládané publikace by na tomto místě rádi poděkovali vedení Metropolitní univerzity Praha za vytvoření příznivých podmínek pro vědeckou práci (nejen) na předkládané publikaci. Za velmi cenné připomínky bychom rádi poděkovali také recenzentům naší práce prof. Dr. Miroslavu Novákovi a doc. PhDr. Adrianě Mikulčíkové, Ph.D. Poděkování rovněž náleží všem našim nejbližším za jejich trpělivost a podporu, které nám v průběhu zpracovávání předkládaného textu poskytovali. Bez potřebného zázemí, jež nám po celou dobu práce na textu *Česká demokracie po roce 1989* vytvářeli, by tato publikace vznikala jen velmi obtížně.

Konec starého režimu a příčiny jeho pádu

Jan Bureš

Příčiny pádu komunistického režimu v listopadu roku 1989 nelze pochopit bez analýzy charakteru tohoto systému v jeho závěrečné fázi a bez odpovědí na otázku po příčinách nespokojenosti občanů s tímto režimem. Tato nespokojenost, byť většinou veřejnosti v osmdesátých letech více či méně skrývaná, vyvřela na povrch v okamžiku, když režim překročil meze, které mu občané v Československu na konci osmdesátých let ještě vymezili – když na projev nespokojenosti studentů vysokých škol na řádně povolené demonstraci 17. listopadu 1989 reagoval brutálním užitím násilí. Politické změny, k nimž došlo na podzim roku 1989, byly vyústěním rozsáhlého pohybu, který je možno v české/slovenské společnosti pozorovat přibližně od konce roku 1987, a to jak ve sféře státní moci, tak ve sféře opozičních iniciativ a aktivit.

1.1 Příčiny krize komunistického systému a její projevy

Československý komunistický režim se, stejně jako jeho ostatní střeoevropští partneři, ocital v polovině osmdesátých let v hluboké krizi.³ Mezi nejzávažnější krizové faktory a tím pádem hlavní příčiny nespokojenosti občanů s komunistickým režimem v polovině osmdesátých let patřily:

- absence politických a občanských práv a svobod, vedoucí k apatii, nezájmu a přetvářce obyvatelstva;

3 Tato část studie se opírá zejména o práce následujících autorů: Brod a kol. (1999), Holý (2001), Měchýř (1999a), Možný (1991), Rataj, Houda (2010), Šafaříková a kol. (1996), Vykoukal, Litera, Tejchman (2000), Vaněk (1995, 2005, 2006).

- frustrace z nemožnosti změny režimu v důsledku ztráty národní samostatnosti a v důsledku existence studené války;
- nemotivační charakter základních stavebních prvků komunistického systému a jeho antimeritokratická podstata (státní vlastnictví výrobních prostředků, centrální plánování, kádrová politika neodrážející schopnosti a znalosti);
- absence ekonomických svobod znemožňujících oficiální realizaci soukromých ekonomických aktivit občanů;
- byrokraticko-autoritářský styl řízení země úzkou stranickou elitou, jejíž nekompetentnost byla předmětem všeobecného opovržení a posměchu;
- všeobecně rozbujelý systém korupce a nepotismu;
- neefektivní byrokratické metody řízení hospodářství, technologická zaostalost, energetická náročnost a z toho vyplývající stagnace a postupný úpadek ekonomiky a následná neschopnost uspokojovat zvyšující se materiální potřeby obyvatelstva;
- devastace životního prostředí a z ní vyplývající zdravotně-sociální, demografické a psychologické důsledky;
- zhoršující se kvalita a dostupnost lékařské péče;
- problematické kvazifederální uspořádání státu.

Náklady, které s sebou přinášela pookupační snaha normalizačního režimu alespoň materiálně vykompenzovat občanům absenci politických a občanských svobod, začaly v osmdesátých letech výrazně převyšovat možnosti stále více zaostávající československé ekonomiky. Vysoká energetická náročnost výroby, nízká produktivita práce, slabá konkurenceschopnost československých výrobků na zahraničních trzích, levné nájmy, energie, vysoké dotace cen potravin, rozsáhlé výdaje na sociální politiku (vysoké dětské přídatky, relativně vysoké důchody) a masivní investice do dopravní infrastruktury (dálnice, pražské metro) vedly při stále výraznějším nedostatku finančních prostředků, potřebných na modernizaci průmyslu i zemědělství, k hlubokému propadu československého hospodářství a k jeho neschopnosti zajišťovat zásobování občanů již i předměty zcela běžné osobní spotřeby. Ostatně nejvyšší představitelé režimu si těchto skutečností byli dlouhodobě vědomi (srv. Rataj, Houda 2010: 400; Štrougal 2009; Jakeš 1996).

Režimu se velkorysou sociální politikou v sedmdesátých letech podařilo vytěsnit většinu občanů mimo zájem o politiku a vůbec věci veřejné. Historiky byl tento fenomén nazván „nepřisanou společenskou smlouvou“ (srv. např. Měchýř 1999: 38; Otáhal 2002), ač bylo zřejmé, že občané byli k dodržování této „dohody“ režimem nedobrovolně přinuceni. Z bohužel (vzhledem k výrazně lepšímu stavu a výsledkům bádání o komunistické minulosti např.

v Polsku či Německu) stále jen nečetných nových vědeckých prací a studií o době normalizace v Československu stále zřetelněji vyplývá, že hledání příčin nespokojenosti občanů s režimem a jeho následného pádu v roce 1989 představuje velmi komplexní problém, který je ze sociologického, politologického, ale i psychologického hlediska mnohem složitější, než se v běžných veřejných diskusích přiznává. Ačkoli zde existovaly výše nastíněné objektivní projevy krize, až do listopadu 1989 nebyly důvodem k propuknutí masových protestů, stávkového hnutí či podobných radikálních projevů nespokojenosti. Nejenom výzkumy, které si režim (samozřejmě za podmínek absence svobodné diskuse či kritiky) nechával zpracovávat (Vaněk 1994), absence masových veřejných protestů proti režimu, ale i fakticky mizivá podpora veřejnosti předlistopadových aktivit protirežimní opozice (a nakonec i velmi opatrné vymezení se opozice vůči režimu) ukazuje, že většina veřejnosti nevnímala předlistopadový režim zásadně odmítavě. Společnost i přes nemožnost svobodného uplatňování občanských a politických práv, právě kvůli silné garanci sociálních jistot a relativně (ve vztahu k situaci ve většině ostatních komunistických zemí i skutečně) vysoké životní úrovni neodmítala socialistické zřízení (srv. Rataj, Houda 2010: 402; Šimečka 1990; Kopeček 2010: 11). Jestliže však většina občanů proti režimu veřejně neprotestovala, znamenalo to z jejich strany tichou a pasivní toleranci, která vzala za své v okamžiku, kdy režim přestával plnit i základní podmínky výše zmíněného sociálního kontraktu. To jasně ukazoval také výrazný nárůst nespokojenosti s režimem na konci osmdesátých let, zejména v Praze (Kopeček 2010: 18–19).

Varovné a závažně krizové jevy se však odehrávaly na makroekonomické úrovni. Ačkoli československý stát až do roku 1989 oficiálně hospodařil s vyrovnanými či přebytkovými rozpočty, výrazně narůstal vnitřní dluh v podobě všeobecné zastaralosti výrobních technologií, jež spolu se zcela běžným falšováním mikroekonomických statistik, nepružným centrálním řízením ekonomiky a zastavením růstu HDP vedl ke stále častěji i veřejně se projevujícím krizovým momentům v podobě nedostatku základního spotřebního zboží (Rataj, Houda 2010: 403). Faktem ovšem na druhé straně také zůstává, že Československo, na rozdíl od tehdejšího Maďarska či Polska, stále hospodařilo s formálně vyrovnaným rozpočtem a neupadlo do spirály dluhů, jež byla v těchto dvou sousedních zemích vyvolána masivními půjčkami na Západě (Kopeček 2010: 11). Ve druhé polovině osmdesátých let také trvale stoupal zahraniční dluh, který činil cca 80 miliard dolarů. K dalším projevům krizového stavu hospodářství patřila pokračující dominance těžkého průmyslu, rostoucí objem neprodejných zásob, růst spotřeby a neschopnost investovat do modernizace výroby (Vykoukal, Litera, Tejchman 2000: 591). Nutno ovšem podotknout, že úpadek ekonomiky se v Československu až do

roku 1989 neprojevoval nijak fatálně (spíše stále častějšími výpadky v dodávkách spotřebního zboží na trh), rozhodně ne v tak kritické podobě jako v předluženém Polsku či Maďarsku, kde se tyto problémy staly primárním zdrojem otevřené nespokojenosti veřejnosti a ve svém důsledku způsobily pád těchto režimů (Rataj, Houda 2010: 409).

Krise československého normalizačního režimu se však neprojevovala pouze ve stavu hospodářství. Již od konce padesátých let, ale zejména pak od poloviny sedmdesátých let se Československo postupně stalo jednou z nejvíce znečištěných zemí Evropy. To bylo v ostrém kontrastu s oficiální interpretací centrálního plánování jako nejlepší záruky pokroku (Vaněk 1999: 134). Ekologická devastace, zapříčiněná extenzivní orientací na těžký průmysl, nesmyslnou exploatací a plýtváním nerostných zdrojů, i neochotou investovat finanční prostředky do technologií, jež by alespoň částečně odvrátily tuto negativní bilanci (např. do odsiřovacích zařízení v severočeských elektrárnách), vedla na konci osmdesátých let k politizaci ekologie, jež se projevila jednak nárůstem počtu ekologických demonstrací a jednak aktivizací ekologických organizací (Vaněk 1996; Rataj, Houda 2010: 406–407).

Ochota státu řešit hromadící se ekologické problémy sice od sedmdesátých let nepatrně stoupala, omezovala se nicméně spíše na administrativně-byrokratická opatření, jež se navíc jen málokdy dočkala skutečné realizace v praxi (Vaněk 1999: 135, 152). Do jisté míry tomuto postupu napomáhaly i postoje veřejnosti, jež si jen velmi pozvolna a spíše až v osmdesátých letech začínala uvědomovat závažnost ekologické katastrofy. Zejména v nejvíce postižených oblastech severních Čech a severní Moravy lidé ve stále viditelnější míře zažívali pocity úzkosti, depresí či stresu, které byly důsledkem zhoršující se ekologické, zdravotní a sociální situace (Vaněk 1999: 145). Za určitý přelom v důvěře občanů v informace podávané státem o stavu životního prostředí považují historici především katastrofu v sovětské jaderné elektrárně v Černobylu v dubnu 1986. Manipulace s informacemi, jejich překrucování či zatajování a zlehčování závažnosti této katastrofy režimem vyšly poměrně brzy najevo především ze západních sdělovacích prostředků. Následně již v roce 1987 dochází k častějším veřejným projevům nespokojenosti občanů se stavem životního prostředí (Vaněk 1999: 149). Právě v této době vznikala mnohá ekologická hnutí či nezávislé iniciativy, které poukazovaly na závažné ekologické problémy (už na počátku osmdesátých let vzniklo hnutí Brontosaurus, dále to byly skupiny jako České děti, Pražské matky, Nezávislé mírové sdružení apod.). Nikoli náhodou si mezinárodní věhlas i vysokou pozornost domácího publika získal studentský film *Ropáci* (1988, režisér J. Svěrák), který divákům přiblížil otřesné důsledky těžby hnědého uhlí v severních Čechách. Těsně před listopadem 1989 se ekologický

rozměr krize režimu stával stále významnějším faktorem, v jehož důsledku se k původně spíše profesionálním ochráncům přírody, protestujícím proti její devastaci, připojovalo stále více občanů. Pro režim bylo navíc stále problematictější proti ekologickým protestům zasahovat, neboť nepolitická, ale o to více závažná zdravotní podstata tohoto problému byla veřejnosti zcela zřejmá. Na potřebu tyto otázky důsledně řešit navíc stále více upozorňovali centrální vedení strany také představitelé místních a okresních stranických sekretariátů z nejvíce postižených oblastí. Režim však nedokázal realizovat skutečně účinná opatření, jakými mohly být například masivní investice do odsiřovacích zařízení v severočeských elektrárnách, a zmoohl se pouze na krátkodobá a spíše populistická opatření v podobě zavedení zvláštního příplatku občanům v nejvíce postižených oblastech, které občané velmi rychle přejmenovali na tzv. „pohřebné“. Bylo proto jen logickým důsledkem tohoto postupu státu, že právě poukaz na ekologickou katastrofu byl jedním z nejfrekventovanějších argumentů proti režimu na tribunách a veřejných shromáždění v průběhu převratných událostí listopadu a prosince 1989.

1.2 Demotivační povaha režimu

Jedním z vůbec nejzávažnějších rysů komunistického režimu, který vedl zejména v osmdesátých letech ke stále výraznějšímu odcizování občanů celému vládnoucímu systému, byl jeho demotivační charakter. Jak upozornil Karel Vodička, prvky potlačující ekonomickou či kariérní motivaci stály v samotných základech komunistického režimu od doby jeho nastolení v roce 1948 (Vodička, Cabada 2011: 134). Jednalo se zejména o státní vlastnictví výrobních prostředků, skrývajících v sobě rozpor mezi zájmem státu po co nejvyšším výkonu a zájmem zaměstnanců po zajištění spíše materiálních výhod, dále pak o systém centrálně plánovaného hospodářství, jehož podstatou byl opět rozpor mezi výše zmíněným zájmem státu a zájmem podniků, které v rámci příprav státního plánu podhodnocovaly své výkony a nastavovaly je tak, aby je bylo možno co nejjednodušeji splnit. To vše bylo pak doplňováno ještě specifickou kádrovou politikou, jež při výběru pracovníků na rozhodující pozice v ekonomické, politické, vzdělávací i kulturní sféře mnohdy (nikoli ovšem vždy a výhradně) upřednostňovala politickou loajalitu před schopnostmi a odbornými znalostmi (Vodička, Cabada 2011: 135). Dlouhodobé uplatňování těchto principů vedlo ke stále výraznější degeneraci systému, který už sám v okamžiku, kdy si čelní státní a straníční představitelé začali

vážnost společenské krize uvědomovat, nebyl schopen ani nalézt odvahu k zásadnějšímu přehodnocení některých systémových prvků, ale ani ze svého nitra vygenerovat a do zodpovědných pozic postavit lidi schopné takové změny účinně realizovat. Tato motivační krize se od poloviny sedmdesátých let projevovala nejen v rovině společenské, kde vedla ke stále narůstající apatii, lhostejnosti a nezájmu občanů o cokoli, co přesahovalo rovinu jejich soukromých a rodinných potřeb (Vodička, Cabada 2011: 135; Havel 1999a: 67–109), ale především ve sféře ekonomické, kde vedla k trvalému snižování růstu produktivity práce a všech dalších makroekonomických ukazatelů, jež se postupně (zejména v osmdesátých letech) začaly projevovat ve stále intenzivněji pociťovaném nedostatku hlavně spotřebního zboží a celkového hlubokého zaostávání za vyspělými zeměmi (Machonin, Tuček 1996: 11). Kritický stav společnosti se projevoval také v oblasti kulturní a společenské sféry, kde naopak i některé sousední země (např. Kádárovo Maďarsko) poskytovaly již v této době více svobodného prostoru pro její rozvoj (Kopeček 2010: 13)

Již zmíněná podstata kádrové politiky, spočívající v prostém faktu, že stranické orgány rozhodovaly o obsazování vedoucích funkcí na všech úrovních, vedla nakonec k rozšíření „morálky“ všeobecné přetvářky, kdy statisíce občanů držely v rukou stranickou knížku jen z kariérních důvodů. Nicméně vědomí většiny takovýchto členů KSČ, že jsou takto režimem ze strachu o svou kariéru či možnost studia dětí přinuceni projevovat mu svou loajalitu, vedlo k tomu, že stejně lehce, jak do strany s těmito motivy v sedmdesátých a osmdesátých letech vstupovali, ji také v listopadu a prosinci 1989 po desetitisících rychle opouštěli. Vedení KSČ sice v osmdesátých letech stále častěji diskutovalo o různých změnách a reformách (včetně např. mírné reformy volebního systému, jež by umožnila alespoň omezenou míru politické soutěže – srv. Charvát, Štefek 2010), nicméně zásadní změna této kádrové politiky jako jednoho ze základních stavebních kamenů režimu byla zcela vyloučena (Vodička, Cabada 2011: 141). Je však pravda, že stranické vedení připravovalo a nakonec i realizovalo určitou korekci kádrové politiky. Vycházela ze zásad přijatých (pro reformy v SSSR klíčovým) plénem ÚV KSSS v lednu 1987. Tato koncepce změny kádrové politiky předpokládala především jistou pluralizaci výběru kandidátů do zodpovědných vedoucích funkcí ve stranickém i státním aparátu, když navrhovala výběr z většího množství kandidátů, využívání konkurzů a tajných voleb. Ruku v ruce s tím mělo jít také zavádění samosprávných principů do pracovních kolektivů. V roce 1988 pak byla tato politika vedením strany znovu potvrzena a doplněna deklarovaným zrušením principu nomenklatury tajemníků ÚV KSČ (Štefek 2010: 74 a 87).

■■■■■■■■■■

1.3 Stav politické elity komunistického režimu na konci osmdesátých let

Přestože mnozí intelektuálové ve svých analýzách na krizové jevy systému upozorňovali skrytě (analýza ekonomů z Prognostického ústavu pod vedením Valtra Komárka – srv. Komárek 1990) či otevřeně (článek Miloše Zemana v Technickém magazínu in srpnu 1989, poukazující na „selhání rozhodovací a řídicí sféry společnosti“), politické vedení státu ekonomické problémy sice formálně, i když velmi opatrně přiznávalo, nicméně nebylo schopno a ochotno zajistit nápravu. To se projevilo ve druhé polovině osmdesátých let vlažným (a spíše vnějškově formálním) přijímáním (ve skutečnosti spíše odmítáním) reformních podnětů Gorbačovova sovětského vedení (Civín 2005: 209). Konzervativní vedení KSČ stále více naráželo na bouřlivé změny probíhající v zemích střední a východní Evropy. V podobě procesu přestavby a otevřenosti se oficiálním kánonem Moskvy paradoxně stala reformní politika, velmi podobná reformnímu pokusu pražského jara (Vykoukal, Litera, Tejchman 2000: 589).⁵ Ačkoliv se uvnitř československé mocenské elity v osmdesátých letech (na rozdíl od situace v Maďarsku či Polsku – srv. Bureš 2007: 26–37; Charvát 2009e) nevytvořilo čitelné reformní křídlo, přesto bylo možné pozorovat víceméně otevřený mocenský boj o reformu. Na jedné straně zde stáli představitelé vládní administrativy premiérů Štrougala a Adamce, kteří více naslouchali odborným expertizám a podporovali snahy o reformy, a na druhé straně vysocí představitelé vedení KSČ, kteří v duchu dvacet let uplatňované normalizační „stability“ odmítali jakékoli reformy, jež by v československé situaci po roce 1968 v jejich očích znamenaly riskovat úplnou erozi systému (Rataj, Houda 2010: 407). Je třeba si uvědomit, že limity československého režimu byly od roku 1968 nastaveny faktickou vojenskou okupací sovětskou armádou. Ke změnám tak mohlo dojít pouze za předpokladu zahájení reformu v samotném Sovětském svazu, což se stalo skutečností po příchodu Gorbačova k moci. Postupná eroze systému i v Československu v letech 1988–1989 byla tedy především důsledkem vnějších vlivů. Gorbačovova reformní politika v Sovětském svazu, nástup reformátorů v Polsku a Maďarsku a následné spuštění procesu liberalizace

■■■■■■■■■■

5 Naznačujeme-li zde, že politika pražského jara byla pro Gorbačova jistou inspirací, pak je však třeba upozornit na to, že československý reformní proces na konci šedesátých let oproti jiným zemím sovětského bloku fakticky začal až s výrazným zpožděním, čili je velmi sporné, že se Československo stalo v šedesátých letech jakýmsi průkopníkem reformem. Za upozornění na tento rozpor děkuji prof. Miroslavu Novákovi.

v těchto zemích však výrazně oslabovalo stávající moc v Československu.⁶ Jakýkoli příklon k reformám, jež by z povahy věci musely mít liberalizační charakter, však u konzervativních představitelů režimu, jejichž legitimita byla založena na okupaci v roce 1968, nepřípadal v úvahu právě z toho důvodu, že by to vedlo k jejich delegitimaci (Dvořáková, Kunc 1994: 129–130). Také proto se představitelé režimu neustále neobratně pokoušeli zdůrazňovat rozdíly mezi reformním procesem z roku 1968, který interpretovali jako projev pravicového oportunismu, a sovětskou přestavbou (srv. Vykoukal, Litera, Tejchman 2000: 592).

Na podzim roku 1987 došlo k personální změně ve vedení komunistické strany. Patrně ve snaze vyvolat ve veřejnosti dojem sebereflexe stranického vedení předhodili konzervativci v předsednictvu ÚV KSČ veřejnosti jako obět-ního beránka dosavadního generálního tajemníka strany Gustáva Husáka, jehož přinutili k rezignaci. Výběr Husákova nástupce, kterým se stal Miloš Jakeš, však jen potvrzoval formálnost této změny a bezradnost stranického vedení (Rataj, Houda 2010: 408). Pragmatické křídlo kolem federálního premiéra Lubomíra Štrougala upozorňovalo již od počátku osmdesátých let na nutnost zásadnějších změn zejména v hospodářství. Uvědomovalo si, že lpění na odporu proti jakýmkoli reformám s odkazem na pražské jaro 1968 se dávno přežilo a stává se brzdou ekonomického, ale i politického rozvoje společnosti (Štrougal 2009). Pro představitele tohoto pragmatického křídla nebylo primární otázkou ani tak to, zda změnit postoj k pražskému jaru, jako spíše to, jak ze sebe setřást stigma spoluvíníků za jeho potlačení (Vykoukal, Litera, Tejchman 2000: 590). Příznivci umírněných reforem ovšem nakonec v roce 1988 ztratili svého hlavního představitele, pragmatického premiéra federální vlády Lubomíra Štrougala. Jeho nástupce, dosavadní český premiér Ladislav Adamec, patřil sice také k oné nevelké skupině politiků, kteří si uvědomovali nutnost změn zkostnatělého politického a hospodářského systému, jeho možnosti však byly (stejně jako předtím možnosti a ambice Štrougala) silně limitovány výraznou pozicí konzervativců v předsednictvu ÚV KSČ (Rataj, Houda 2010: 409).

Jakešovo (neo)konzervativní vedení, slibující „nový a svěží vítr“, „otevřenost vůči kritice a sebekritice“ či návrat k zásadě „čelem k masám!“ nedokázalo najít odvahu k zásadnějšímu přehodnocení dosavadního vývoje, především v oblasti ideologie a vztahu k minulosti vlastního režimu. Nebylo ochotno otevřít debatu o kritických momentech nedávného vývoje, ať už se to týkalo

6 Je ovšem třeba poznamenat, že se tak dělo v podstatě proti vůli Gorbačova, který příliš nepobízел sovětské satelity k následování reforem, neboť se obával destabilizace těchto režimů a v důsledku toho i oslabení své domácí pozice (Kopeček 2010: 16).

interpretace okupace z roku 1968, platnosti *Poučení z krizového úvoje* či pobytu sovětských vojsk v Československu. V době, kdy Michail Gorbačov v Sovětském svazu povoluje otevření debaty o stalinských zločinech, Jakeš v Československu naopak začíná hovořit o potřebě obnovy „gottwaldovské tradice“ (Rataj, Houda 2010: 408), jež byla dále připomínána například při čtyřicátém výročí února v roce 1988 tehdy vznikajícím normalizačním seriálem či veřejnost již vysloveně provokujícím vydáním nové stokoruny s Gottwaldovým portrétem v září 1989 (*sic!*). Tato gottwaldovská renesance však nebyla náhodná – byla právě jen výrazem vnitrostranického boje o udržení legitimacy stávajícího vedení. Konzervativci sáhli ke Gottwaldovi a dalším tématům z dějin strany jako k osvědčenému prostředku legitimace celého režimu od února 1948, protože se obávali, že zpochybněním oficiální interpretace srpnové okupace z roku 1968 dojde k delegitimaci celého režimu.

Reformní étos přestavby byl stranickými představiteli využíván pouze jako soubor frází, jež měly legitimovat nárok staronového stranického vedení na další pokračování ve funkcích.⁷ Jakešovo vedení dávalo jasně najevo, že není ochotno učinit pro úspěch ekonomické reformy nejpodstatnější krok – omezit rozhodovací pravomoci centrálních stranických orgánů. Vládní dokumenty, přijímané v této době, sice hovořily o potřebě „přebudování hospodářského mechanismu“ či o posílení autonomního postavení průmyslových a zemědělských podniků (vzývaným ideálem byl přechod na „samofinancování“, tzv. „chozrasčot“⁸), nicméně ve skutečnosti zůstávaly tyto projekty více na papíře. Jediným výraznějším pokusem o skutečnou reformu se tak stal zákon o státním podniku, jež předpokládal postavení podnikového hospodaření na reálnější základy, včetně posílení pravomocí podnikových managementů, a zároveň změnu politiky státu spočívající v omezení či ukončení dotací neefektivním podnikům. Poslední, 17. sjezd KSČ v březnu 1986 se odehrával především ve znamení schizofrenní snahy o udržení stability režimu při vědomí nutných reforem (Vykoukal, Litera, Tejchman 2000: 591). Zjevný rozpor mezi oficiálním (režimním) a neoficiálním (soukromým) výkladem reality byl snad nejcharakterističtější rysem československé společnosti na sklonku osmdesátých let. Projevoval se především v rovině ideologické, kde se hlavním úkolem ideologů v osmdesátých letech stala pouhá obhajoba stávajícího, tzv. reálně socialistického zřízení. Problém byl v tom, že ani veřejnost, a dokonce ani značná část stranické elity již samotné ideologii nedůvěřovala a považovala ji pouze za vnější symbolickou a spíše vynuceně

7 K této problematice viz nejnovější práci M. Pullmana (2011).

8 Smyslem těchto opatření nemělo být v podstatě nic jiného než návrat k normální ekonomické zodpovědnosti každého podniku za stav svého hospodaření.

vyznávanou interpretaci současnosti (viz Havlův esej *Moc bezmocných*, in: Havel 1999a).

Legitimační role původní komunistické ideologie klesala úměrně s tím, jak tuto ideologii nahrazovaly pouze prázdné fráze a klišé, jež se navíc v podání generálního tajemníka ÚV KSČ Miloše Jakeše často měnily v parodii. Nicméně zejména v důsledku vnějších vlivů začíná v letech 1988–1989 postupná eroze systému i v Československu. Režim sice již nemohl v osmdesátých letech uplatňovat mocenské nástroje kontroly nad občany, typické pro nedemokratický systém, zároveň ale neměl vybudovány mechanismy, jež by mu umožnily přizpůsobit svou politiku vůli občanů (Vodička, Cabada 2011: 141). V důsledku této schizofrenie se poslední léta režimu odehrávala v podivném střídání represí vůči jakýmkoli projevům nesouhlasu s občasnými ústupky, které si veřejnost pochopitelně vykládala jako slabost režimu. Jestliže v prosinci 1988 režim povolí demonstraci opozice u příležitosti Dne lidských práv, pak naopak v lednu 1989 tvrdě potlačí demonstrace, jež se odehrávaly v Praze v rámci tzv. Palachova týdne. I když režim brání vzniku dalších opozičních hnutí, v květnu 1989 ustoupí tlaku veřejnosti a na základě petice propustí Václava Havla z vazby. Nicméně s tím, jak narůstá nervozita československých komunistů z postupující liberalizace režimů v Polsku a Maďarsku, kterou si v Praze správně interpretují jako cestu k záhubě systému, zvyšuje se i snaha vedení KSČ režim za každou cenu ubránit. Již v únoru 1989 jsou jako „poučení“ z lednových protestů přijaty tzv. „pendrekové zákony“, jež dávají více pravomocí policejním složkám při potlačování protestů veřejnosti; na jaře 1989 posiluje stranické vedení své vztahy s představiteli konzervativních režimů v NDR a Rumunsku, kteří jsou podobně znepokojeni změnami v sovětském bloku. Stejně tak se Jakeš vyslovuje v dubnu 1989 proti možnosti politické rehabilitace Alexandra Dubčeka. Což v souvislosti se vznikem Klubu za socialistickou přestavbu – Obroda (únor 1989) znamená jednoznačné odmítnutí možnosti postupné liberalizace režimu cestou spolupráce stávající garnitury s reformátory z roku 1968 (Vykoukal, Litera, Tejchman 2000: 718). To také ukazuje limity reformních možností federálního premiéra Ladislava Adamce a jeho týmu: hlavní překážkou reform jsou konzervativci ve vedení strany, jejichž legitimita je odvozena od jejich angažovanosti v procesu normalizace společnosti po okupaci ze srpna 1968.

Situace se vyostřuje v létě 1989, a to v důsledku pohybů v sousedních zemích: v Polsku v „polosvobodných“ volbách na celé čáře vítězí prodemokratická Solidarita, které komunisté postupně předávají moc, v Maďarsku je tatáž cesta nastoupena nejprve rehabilitací Imreho Nagye a otevřením západních hranic s Rakouskem, tisíce občanů NDR na cestě domů z dovolené od Balatonu využijí tohoto kroku maďarské vlády k zajíždce za svými kdysi

násilně odloučenými příbuznými do Německa západního... Jistou nadějí konzervativců se stává čínský příklad: v červnu 1989 brutálně potlačené studentské povstání na pekingském Náměstí nebeského klidu je v Československu opatrně, ale přesto vítáno jako snaha ubránit stabilitu režimu. S tím souvisí také (neúspěšná) snaha zabránit šíření petice *Několik vět*, žádající otevření dialogu mezi režimem a veřejností (červenec 1989), jakož i mohutná příprava režimu na možné demonstrace v souvislosti s výročím srpna 1968–1969. Vedení KSČ bylo natolik přesvědčeno, že právě toto výročí může být opozicí využito ke spuštění laviny protestů, která by mohla režim v této turbulentní době výrazně destabilizovat, že po potlačení těchto demonstrací paradoxně převládlo jakési uspokojení z toho, že nejhorší nebezpečí bylo zažehnáno a další již nehrozí (Valeš 2005). Bezvýchodnost situace si zejména v září a říjnu 1989, v atmosféře masového exodu východoněmeckých občanů do Prahy a po propuknutí masových demonstrací v NDR, uvědomovali především pragmaticky uvažující představitelé stranické elity kolem Adamce. Ti se ve snaze zabránit otevřenému konfliktu konzervativců s veřejností, hrozícímu v případě inspirace „čínským řešením“, pokoušeli navázat kontakty s opozicí, respektive s představiteli Obrody, s nimiž by mohli najít společnou řeč ve snaze zachránit, byť v reformované podobě, fundamentální prvky dosavadního systému (Vykoukal, Litera, Tejchman 2000: 722). V podobně bezradné situaci se ovšem nacházela také protirežimní opozice, která se v této době neúspěšně pokoušela překonat svou chronickou roztržitost na mnoho nezávislých aktivit sjednocením do jednoho velkého hnutí. Ačkoli došlo k pokusu představitelů iniciativy MOST, napojené na Chartu 77, o navázání kontaktu s federálním premiérem Ladislavem Adamcem, ten nebyl ochoten ohrožit svou pozici jakoukoli komunikací s těmi, které režim považoval za své úhlavní domácí nepřátele. Toto stanovisko ostatně prezentoval i Jakeš na posledním předlistopadovém plenárním zasedání ÚV KSČ v polovině října 1989, když odmítl jakékoli ústupky „antisocialistickým silám“, které v očích stranického vedení představovala hlavně Charta 77. Přestože na přelomu října a listopadu 1989 zraje uvnitř režimu ostrý konflikt mezi konzervativci a pragmatickým křídlem, jež se projeví například kritikou neschopnosti vedení řešit společenskou krizi z úst předsedy ÚV SSM Vasilu Mohority či Adamcovým odmítnutím konzervativci předložené (polovičaté) koncepce reformy ekonomiky, ve skutečnosti předváděli vrcholní straníční a státní představitelé veřejnosti pouze naprostou neschopnost zareagovat na prudké změny, které se již odehrávaly v celém východním bloku (demise E. Honeckera a T. Živkova, pád Berlínské zdi). Impulz ke změně tak logicky přišel zezdola, od nespokojené veřejnosti.

1.4 Opoziční hnutí v Československu v osmdesátých letech

Sledujeme-li vývoj opozičního hnutí v Československu v éře normalizace, je třeba vzít v úvahu některé – pro formování této opozice zásadní – faktory, které vyplývaly z povahy normalizačního režimu.⁹ Předně byla podoba opozice ovlivněna vývojem po potlačení reformního hnutí v roce 1968. Mimo oficiální struktury se tehdy ocitlo na šest set tisíc vyloučených členů KSČ a dále řada aktivistů hnutí, vzniklých v průběhu pražského jara (Klu angažovaných nestraníků, K231), jakož i nezávislých intelektuálů a umělců (Rataj, Houda 2010: 411). Mezi zakladateli Charty 77 tak můžeme vysledovat čtyři základní ideové proudy: reformní komunisty, nekomunistické socialisty či sociální demokraty, křesťansky orientované konzervativní intelektuály a konečně liberály (Kopeček 2010: 14). V důsledku přirozených rozporů mezi těmito skupinami, jež vyvěraly z rozdílné historické zkušenosti jednotlivých generací, se opoziční hnutí do značné míry vyvíjelo v roztříštěné podobě. Strach, který ve veřejnosti vyvolaly čistky a politické procesy na počátku sedmdesátých let, a (vcelku úspěšná) snaha režimu orientovat pozornost občanů spíše k realizaci jejich soukromých materiálních zájmů vedly postupně k utlumení jakýchkoli politických aktivit občanů. Tento postoj se v zásadě příliš neměnil ani po vzniku Charty 77, a to také díky postoji, který Charta 77 k režimu zaujala. Deklarovala sama sebe jako hnutí nepolitické, jemuž nejde o to, vytvářet politickou alternativu vůči režimu, ale pouze o otevření dialogu s mocí. Představitelům Charty 77 se nikdy nepodařilo získat širší podporu veřejnosti a lze se domnívat, že o ni ani neusilovali. Jestliže se Charta 77 neprofilovala jako primárně politická opozice, velmi výrazně tím pro občany znejasňovala význam a smysl politické alternativy, kterou vůči režimu fakticky představovala (Kopeček 2010: 15). Toto hnutí zůstávalo víceméně exkluzivním klubem bez jasných pravidel svého fungování a bez širší sociální základny ve společnosti. Charta 77 svou činnost v prvních letech soustředila do vydávání různých prohlášení a analýz problémových jevů ve společnosti, od ekologie přes zdravotnictví a drogovou problematiku. Ústředním tématem jejích prohlášení však byla obhajoba lidských, politických a občanských práv. Většinová společnost však Chartu 77 spíše ignorovala, neboť na ni působila

9 K tématu československé opozice v době normalizace srovnej zejména práce následujících autorů: Blažek (2005); Císařovská, Prečan (2007); Hlušíčková, Císařovská (1994); Hlušíčková, Otáhal (1993); Jičínský (1995); Kokoška, Kokošková (1996); Otáhal (1994, 1999, 2003, 2005); Prečan (1990a, b); Rataj, Houda (2010); Rupnik (1992); Suk (1999); Tůma (1995); Vaněk (1996); Vaněk (2002); Vaněk, Urbášek (2005); Vaněk (2006).

příliš odtažitě, uzavřeně a elitářsky. To bylo ostatně častým předmětem kritik přicházejících od signatářů i těch disidentů, kteří Chartu 77 nepodepsali či nepatřili do vnitřního kruhu nejbližších aktivistů (Rataj, Houda 2010: 416). Jestliže se na základě Havlova textu *Moc bezmocných* (1978) postupně stala oficiální pozicí Charty 77 tzv. nepolitická politika, byla tato teze vnímána spíše jako přiznání nemožnosti realizovat klasickou opoziční politiku v režimu, který ji fakticky vůbec neumožňoval.¹⁰ Právě na začátku osmdesátých let došlo uvnitř Charty 77 k ostrým sporům o její další profilaci a styl opoziční

- 10 Vývoj Havlova chápání vztahu politických stran a demokracie byl i po listopadu 1989 mnohokrát předmětem různých sporů a interpretací. Považujeme za vhodné zde připomenout, že samotný Havel si vztah k tomuto tématu utvářel postupně v průběhu celého tzv. normalizačního období. V roce 1968 v článku *Na téma opozice* obhajoval schumpeterovský princip konkurence politických stran, když ve specifické atmosféře reformu pražského jara navrhoval existenci dvou vzájemně si konkurujících politických stran (Havel 1968; Havelka 1998: 462). V esejí *Moc bezmocných* (1978), jejíž ústřední myšlenkou je teze o nepolitické politice jako alternativy především vůči posttotalitnímu režimu, se Havel vymezuje primárně vůči politickým stranám a až ve druhé řadě částečně také vůči liberální demokracii. Ani zde totiž nenajdeme výslovné odmítnutí demokratického systému. Havlova výtky vůči demokratickému systému se omezuje spíše na filozofický rozměr, v němž poukazuje na to, že ani (na soutěži politických stran založená) demokracie neusnadňuje nalezení východiska z „planetární krize lidského postavení“, protože tuto krizi před člověkem spíše skrývá (Havel 1989: 128–129). Z filozofického hlediska ovšem tento nárok není schopen splnit žádný politický systém. Havlovu tezi o nepolitické politice a představu o nutnosti najít odvahu „žít život v pravdě“ je tak třeba podle našeho názoru vnímat prizmatem dobových podmínek: šlo o zásadě o reakci na nemožnost realizovat politiku (v demokracii) obvyklými prostředky a procedurami, které komunistický režim neumožňoval a fakticky v očích Havla a dalších disidentů znemožňoval politiku jako takovou. Tuto situaci velmi precizně vystihuje Pithartovo heslo: „Co můžeme dělat, když nemůžeme nic dělat?“ Prostředky opozičního boje musí být v této situaci podle Havla voleny z oblasti existenciální a „před-politické“. Režim přetvářky a lži mohou nejvíce ohrozit snahy občanů žít skutečný svobodný, pestrobarevný život, který Havel označuje jako život v pravdě. Nejde tedy ani tak o to, vykonávat skutečnou protistátní činnost, jako spíš o to, neustále ukazovat konkrétními příklady lidských a občanských postojů, že takový život v pravdě lze žít. Cíl lidí, kteří se rozhodnou žít „život v pravdě“, je prostý – nebyt nikým veden (Keane 1999: 207). Havel takovou formu opozičního postoje považuje v dané situaci za jedinou možnost, jak účinně působit proti strnulému „samopohybu“ systému. Tento „život v pravdě“ se tak fakticky stává (podobně jako u Masaryka) svého druhu prostředkem socializace a politické výchovy společnosti (Havelka 1998: 463). A právě (a pouze) v tomto smyslu přichází Havel s představou, že takovýto „život v pravdě“ v politické rovině může člověk realizovat prostřednictvím neformálních paralelních struktur, které (jako protipól zformalizovaných a zbyrokratizovaných struktur, mezi něž řadí také politické strany) mohou zaručit jedinci jeho svobodu, autentičnost a nezávislost (Německý 2001: 86n.). Taková společenství občanů budou založena především za účelem obnovy lidských hodnot, jako je důvěra, otevřenost, láska. Nebudou tedy zakládána kvůli boji za získání politické moci, ale jen proto, aby dosáhla vyřešení nějakého konkrétního (byt i politického) cíle. Po jeho dosažení budou opět svévolně zanikat. Budou to struktury malé, dynamické, otevřené, které „ze své podstaty neomezují vznikání struktur jiných“. Nebude jim vlastní snaha o kumulaci moci. Také vůdci takových společenství by měli být obdařeni autoritou, která vyrůstá z jejich osobnosti, a nikoli z jejich „nomenklaturního postavení“. Havel pro tyto vůdce, obdařené vysokou důvěrou, požaduje také velké pravomoci. Tyto struktury budou vlastně výsledkem jakési „samo-organizace“ společnosti, probíhající zdola, která je podle Havla nejlepší obranou proti „plíživé totalizaci“ společnosti (Havel 1989: 129).

práce. Stále trvající vůči veřejnosti uzavřený charakter Charty 77 (charakterizovaný pojmem „paralelní polis“, jenž měl vyjadřovat spíše upřednostnění orientace disentu na budování mimo režim existujících paralelních struktur než snahu o změnu režimu zevnitř¹¹) nemohl uspokojit ambice především mladší generace disidentů či stále se rozšiřujícího okruhu občanů, kteří i v důsledku změněné mezinárodní situace po nástupu Gorbačova k moci poukazovali na potřebu aktivnějšího vystupování opozice.

V důsledku této (generačními i ideovými spory vyvolané) diferenciaci opozičního hnutí na konci osmdesátých let dochází ke vzniku nových nezávislých skupin. Některé z těchto skupin již výrazně tendují k úvahám o potřebě změny celého politického systému a nastolení politické demokracie (Kopeček 2010: 19). V září 1987 vznikla Demokratická iniciativa (DI, od září 1989 ČSDI) vedená E. Mandlerem, který dosud v rámci Charty 77 představoval určitou vnitřní opozici. Demokratická iniciativa ve svých programových východiscích navázala na tzv. realistickou skupinu uvnitř Charty 77, která se již od roku 1986 pokoušela hledat nové metody opoziční práce. Ani ta však, stejně jako Charta 77, nebyla ochotna vstoupit jako klasická politická opozice do otevřené konfrontace se státní mocí. Demokratická iniciativa se především snažila prostřednictvím pravidelně zpracovávaných a formou sborníků vydávaných analýz popisovat hlavní celospolečenské problémy a navrhopvat jejich řešení. Základní příčinu stability komunistického režimu v Československu spatřovala v existenci nepsané společenské smlouvy režimu s obyvatelstvem, která zaručovala každému, kdo respektoval daný stav věcí, určitou míru sociálních jistot. V tomto smyslu tedy DI rozuměla krizi československé společnosti jako krizi celého národa. Jako cestu z tohoto „mravního marasmu“ navrhovala politiku všeobecného usmíření a odpuštění, kterou chápala jako odstranění diskriminace politických odpůrců a společenské nerovnoprávnosti občanů. Ve svých dalších prohlášeních DI požadovala radikální a rychlou demokratizaci společnosti.

Podobně jako aktivisté DI i další disidenti se pokoušeli nalézt odpověď na společenskou izolovanost Charty 77 v založení dalších nezávislých iniciativ. Dne 15. října 1988 byl zveřejněn manifest *Demokracii pro všechny*, který jako svůj základní programový dokument vydalo nové Hnutí za občanskou svobodu (HOS). Tato iniciativa již sázela na výrazně političtější prostředky boje proti režimu. Manifest byl prezentován jako politický program vycházející z odmítnutí vedoucí role KSČ v Ústavě, požadoval pluralitu všech forem vlastnictví a upozorňoval na špatný stav životního prostředí (Otáhal 2005: 39).

11 Myšlenku paralelní polis rozvíjel ve svých textech především Václav Benda, který ji ovšem nespojoval úzce pouze s disentem a Chartou 77, ale i s odporem katolíků proti režimu. (Novák 1983: 691–697)

Manifest však nijak nenaznačil, jakými metodami může opozice dál pracovat. Postupně jej podepsalo celkem 949 občanů, což však o výraznější podpoře společnosti nijak nesvědčilo. Hutí za občanskou svobodu bylo od počátku hnutím názorově velmi diferencovaným, spíše volným sdružením politických skupin a klubů bez silného vedení. Velmi brzy po založení se jeho aktivisté začali rozdělovat do tří základních proudů: křesťansko-demokratického (vedeného Václavem Bendou), občansko-demokratického (vedeného Danielem Kroupou a Pavlem Bratinkou) a umírněně socialistického (vedeného Rudolfem Battěkem). V listopadu 1988 založil bývalý československý ministr zahraničních věcí Jiří Hájek Československý helsinský výbor, jehož aktivisté požadovali, aby ČSSR začala dodržovat vlastní závazky, vyplývající z podpisu Helsinských dohod z roku 1975.

Na přelomu let 1988/1989 také vznikla iniciativa sdružující reformní komunisty, kteří byli politicky aktivní v roce 1968, – Klub za socialistickou přestavbu – Obroda. Její představitelé podporovali Gorbačovovu politiku přestavby a glasnosti, vycházeli z „osmašedesátnické“ ideje „socialismu s lidskou tváří“ a domnívali se, že současné vedení strany a státu by se k této politice mělo vrátit. Zdůrazňovali humanistickou podstatu socialismu, který vnímali jako demokratickou správu svobodného lidu. Podporovali ekonomické i politické reformy, jež podle jejich názoru měly směřovat k „rozvinutí efektivního pluralitního hospodářství, zabezpečení občanské rovnosti, spravedlnosti a sociálních jistot“ (Otáhal 2005: 39). Současnou politickou krizi navrhovali řešit národní dohodou všech společenských vrstev a tříd. Jako jedněm z mála aktivistů nezávislých iniciativ se zástupcům Obrody podařilo již na počátku roku 1989 navázat kontakty s některými představiteli komunistické strany. Pro členy vedení KSČ, které do politických funkcí vynesly sovětské tanky v srpnu roku 1968, však byla jakákoli snaha o návrat k myšlenkám ledna 1968 (*Akční program KSČ*) tak, jak si jej představovala Obroda, naprosto nepřijatelná. Obroda se tak dokonce pro vrcholné činitele KSČ stala vůbec nejnebezpečnější nezávislou iniciativou, a to tím spíše, že se k ní hlásil také Alexander Dubček, symbol obrodného procesu v KSČ z roku 1968. Přestože se Obroda obracela také přímo na vyloučené komunisty a snažila se navázat kontakty se současnými řadovými komunisty zejména v průmyslových závodech, ani jí se nepodařilo proniknout do širších vrstev obyvatelstva, pro které již zjevně myšlenky roku 1968 a idea socialismu s lidskou tváří nebyly východiskem z tehdejší politické krize. Stále více bylo zřejmé, že snaha navázat na program „obrodného vedení“ KSČ z roku 1968 se už v tuto chvíli zdála být (především pro mladou generaci) naprosto nedostatečným cílem, jenž nemohl vynahradit alternativu přechodu k liberálně demokratickému režimu. Stejně tak „oprášení“ Dubčekovy koncepce nakonec v listopadu

a prosinci 1989 odmítla většina nově se rodící prodemokratické politické elity (Kopeček 2010: 9). Každopádně většina z výše jmenovaných iniciativ a hnutí právě v listopadu 1989 dala přednost ochranným křídům Občanského fóra, protože většinou nebyla personálně dostatečně vybavena na samostatný postup (Kopeček 2010: 20).

V průběhu roku 1988 však dochází také k výraznější aktivizaci opozičně naladěné mladé generace. V průběhu tří měsíců dokázali tito aktivisté založit tři nové nezávislé iniciativy, jejichž pole působnosti a politické programy vycházely ze zájmů a představ věkově mladších občanů: Nezávislé mírové sdružení – iniciativa za demilitarizaci společnosti (NMS-IDS), iniciativa České děti (ČD) a Mírový klub Johna Lennona.

Jak ukazují M. Otáhal a M. Vaněk, prudký rozvoj těchto „mládežnických“ iniciativ byl jednak důsledkem přirozeného generačního konfliktu (revolta dětí proti rodičům) a jednak důsledkem nedostatečného zaměření „etablovaných“ opozičních hnutí (zejména Charty 77) na problematiku, která zajímala mladší generaci (Otáhal, Vaněk 1999). Tyto nezávislé iniciativy mladší generace se názorově postupně vymezovaly jak proti státnímu vedení, tak například proti Chartě 77. Navíc naplňovaly touhu mladé generace dokázat se vyrovnat s komunistickým režimem samostatně (Otáhal, Vaněk 1999: 18).

Iniciativa České děti se zpočátku ostře kriticky vymezovala především proti frázovitě a oficiózně rétorice představitelů komunistického režimu a později se ve svých programových dokumentech stále více přibližovala tématům, která byla mládeži dlouhodobě odpírána: náboženství, mystika, orientální náboženské kulty apod. V základním programovém *Manifestu*, redigovaném P. Placákem, se však tato iniciativa přihlásila k ostře konzervativnímu kurzu, když požadovala obnovení monarchie, navrácení majetku církvím, řádům a šlechtě. Nezávislé mírové sdružení (NMS) i Mírový klub Johna Lennona (MKJL) se zpočátku své existence zaměřily na otázku zachování míru a odzbrojení. Ani takový program v této chvíli však nebyl s to zaujmout širší veřejnost (Otáhal 2005: 40).

Přestože se těmito mládežnickým aktivitám v roce 1988 nepodařilo zakotvit hlouběji v československé společnosti, spočíval jejich počáteční přínos opoziční činnosti především v akceschopnosti, s jakou byly s to organizovat různé veřejné protirežimní manifestace, při nichž docházelo k otevřené konfrontaci s politickou mocí. To se projevilo například při organizování manifestace u příležitosti dvacátého výročí okupace Československa vojsky Varšavské smlouvy 21. srpna 1988 či při přípravě manifestace pěti nezávislých iniciativ (ČD, HOS, Charta 77, NMS, VONS) u příležitosti Dne lidských práv 10. prosince 1988 na Škroupově náměstí v Praze (Tůma 1995, 2005). Na této oficiálně povolené demonstraci požadovalo několik tisíc občanů propuštění

politických vězňů, zastavení perzekuce aktivistů nezávislých iniciativ, uvedení československého právního řádu do souladu s mezinárodními dohodami o lidských právech, zahájení dialogu režimu s občany atd. Přestože byla manifestace oficiálně povolena, v následujících dnech ji režimem ovládaná média označila za protistátní a městské orgány KSČ v Praze rozhodly, že napříště již takové aktivity povolovány nebudou.

To se mělo ukázat zejména na počátku ledna 1989 v době tzv. „Palachova týdne“. V týdnu od 15. do 21. ledna 1989 uspořádaly československé nezávislé iniciativy sérii spontánních protirežimních demonstrací v Praze k uctění památky Jana Palacha, jenž před dvaceti lety šokoval československou veřejnost i státní moc svou dobrovolnou smrtí na protest proti počínající normalizaci. Většina těchto demonstrací byla brutálně potlačena bezpečnostními silami státu. Režim zároveň zahájil ostrou dezinformační kampaň v médiích, namířenou proti opozici.

1.5 Reakce režimu na narůstající opoziční nálady

Československý režim se ocitl ve schizofrenní situaci. Na jedné straně se evidentně ukazovalo, že na sílící vliv nezávislých iniciativ a stále ostřeji projevovanou nespokojenost občanů s režimem není možné nadále reagovat pouze represí. Zásah proti demonstrantům v době Palachova týdne znamenal pro československý režim také další ztrátu prestiže v zahraničí, neboť byl ostře kritizován světovým tiskem, řadou významných osobností mezinárodního politického a kulturního života, vládami a parlamenty mnoha zemí, včetně zemí sovětského bloku (např. Polsko). Proti zásahu ostře protestoval také pražský arcibiskup František kardinál Tomášek. Československo se navíc právě 15. ledna 1989 podpisem Závěrečného dokumentu vídeňské následné schůzky KBSE znovu a konkrétněji zavázalo k respektování lidských práv a občanských svobod. Samotné základní i vyšší organizace KSČ kritizovaly vedení strany a státu za způsob komunikace moci s veřejností, za brutalitu zásahů proti opozici, a za „špatnou úroveň centrálně řízené propagandy, její bezzubost a zaostávání za reálným vývojem politiky“ (Suk 1999: 49).

Na druhé straně se však představitelé režimu v podstatě nebyli ochotni vzdát represivní metody boje s opozičními aktivitami. Vzhledem ke známým okolnostem, za jakých se před dvaceti lety dostali do svých mocenských pozic, ani nemohli reagovat na novou situaci (přestavba, požadavky společenských

reforem a dialogu s opozicí) jinak než represí, nechtěli-li přehodnotit svůj pohled na reformní proces v KSČ ze šedesátých let, a především z roku 1968.

Brutální potlačení demonstrací v lednu 1989 bylo jen důsledkem této schizofrenie režimu. I nadále tak represe zůstávala základním prostředkem „dialogu“ s opozicí a společností. Předsednictvo ústředního výboru strany v lednu 1989 dokonce vytvořilo „koordinační skupinu pro boj s antisocialistickými silami“, jež měla za úkol „sledovat a vyhodnocovat nepřátelské aktivity nelegálních struktur a navrhopat účinná opatření“ (Otáhal 1999: 42). Důsledkem přesvědčení stranického vedení o nutnosti nadále používat represivní prostředky bylo i rozhodnutí Předsednictva Federálního shromáždění přijmout zákonné opatření k ochraně veřejného pořádku (tzv. pendrekový zákon), které právně legalizovalo zásahy bezpečnostních sil proti demonstrantům.

Tato politika však byla doplněna snahou vedení KSČ o účinnější boj propagandistickými prostředky a mediálními kampaněmi. Předsednictvo ÚV KSČ již v lednu 1989 pověřilo nižší stranické složky, aby zvýšeným aktivitám opozice čelily pokud možno politickými prostředky a aby se pokoušely ukazovat veřejnosti pozitivní příklady „socialistické demokracie“. To se mělo dít například zvyšováním podílu pracujících na správě a řízení podniků, ofenzivnější argumentací sdělovacích prostředků proti opozičním aktivitám apod. Součástí tohoto propagandistického boje se již na konci roku 1988, konkrétně 10. prosince 1988, stalo také založení tzv. Výboru československé veřejnosti pro lidská práva a humanitární otázky. Založení této režimní organizace, oficiálně schválené předsednictvem ÚV KSČ dne 2. prosince 1988, bylo reakcí režimu na stále ostřeji formulované kritiky KBSE vůči nedodržování lidských práv v Československu. Komunistický režim usiloval o vytvoření dojmu, že se touto otázkou vážně zabývá. Tato instituce se měla podle instrukcí vedení strany zabývat dodržováním lidských práv v ČSSR, ale také například poukazovat na porušování lidských práv v západoevropských státech. Na jedné straně usilovalo vedení strany o to, aby složení tohoto výboru reprezentovalo celou československou společnost a aby v něm byly zastoupeny některé známé a populární osobnosti (předsedou výboru byl zvolen onkolog prof. Zdeněk Dientsbier), ale na druhé straně výboru jednoznačně zakázalo jakékoliv kontakty, či dokonce spolupráci s Chartou 77 a dalšími nezávislými iniciativami.

Mírně se zvyšující angažovanost běžných občanů v opozičních aktivitách se projevovala od počátku roku 1989 v rychle rostoucím množství protestních petic, které byly zasílány československým státním orgánům. Například již na konci roku 1988 podepsalo cca 600 000 občanů petici za náboženské svobody, organizovanou katolíkem Antonínem Navrátilem s podporou praž-

ského arcibiskupa. Petiční akce dosahovaly svého úspěchu mimo jiné proto, že (na rozdíl od riskantní účasti na protirežimních veřejných demonstracích) podpis petice neznamenal pro občana tak výrazné osobní riziko či nebezpečí, jaké představovala účast na demonstraci. To se také projevovalo vysokým počtem podpisů pro petici za propuštění Václava Havla anebo později pro petici Několik vět. V lednu 1989 se ustavilo hnutí Iniciativa kulturních pracovníků, jehož prohlášení na protest proti zatčení Václava Havla a proti potlačení lednových demonstrací, zaslané federálnímu premiéru Ladislavu Adamcovi, podepsalo 692 osobností z oblasti oficiální i neoficiální kultury. Tito zástupci tvůrčí inteligence požadovali zahájení dialogu moci s veřejností a za předpoklad takového dialogu označili propuštění „vynikajícího dramatika a čestného člověka“ Václava Havla (Otáhal, Vaněk 1999: 18). Na základě této iniciativy vznikl poté v dubnu 1989 Výbor na podporu žádosti V. Havla o podmíněčné propuštění z výkonu trestu. Tento výbor, složený z osobností oficiální kulturní scény, postupně shromáždil na 3 385 podpisů pod tuto petici a dne 17. května 1989 dosáhl Havlova propuštění. Právě tato iniciativa dokázala, že se postupně velmi rozměňují hranice mezi opozicí a oficiální společností, jež dosud víceméně mlčela (Kopeček 2010: 20).

Mezi hlavní aktivity většiny již existujících nezávislých iniciativ i Charty 77 v průběhu roku 1989 patřila série různých programových prohlášení, požadavků a výzev vůči státní moci, zdůrazňujících zejména požadavek na zahájení dialogu moci s veřejností, dále organizování veřejných demonstrací proti režimu a nakonec pořádání petičních akcí. Sem patří několik významných aktivit Charty 77, Demokratické iniciativy („Helsinská iniciativa k demokratizaci a vytvoření právního československého státu“ navrhuující časový harmonogram přechodu Československa k demokracii v letech 1989–1992), Hnutí za občanskou svobodu („Cesty k demokracii po lednových událostech“ z 16. února 1989, „Principy nové ústavy“ z 26. června 1989), Československého helsinského výboru (pořádání fór helsinského výboru o stavu lidských práv), Obrody (výzva poslancům FS z 25. března 1989, aby v případě nové volby prezidenta uvažovali o A. Dubčekovi), Nezávislého mírového sdružení (podnět poslancům FS z 30. března 1989 k uzákonění náhradní civilní služby) či společných aktivit těchto a dalších iniciativ (např. Korza za lidská práva, demonstrace za zachování Stromovky, společná výzva premiérům a parlamentům pěti států Varšavské smlouvy z 3. července 1989, v níž byli tito vyzváni, aby se distancovali od vstupu vojsk Varšavské smlouvy do ČSSR v roce 1968).

Jedním z vrcholů těchto aktivit byla petiční akce Několik vět. Znění petice poprvé zveřejnila rozhlasová stanice Svobodná Evropa 29. června 1989. Autory textu petice byli V. Havel, J. Křížan, A. Vondra a S. Devátý. Petice,

kteřou na počátku podepsalo asi 1 800 občanů, požadovala propuštění politických vězňů, neomezenou svobodu shromažďování, legalizaci nezávislých iniciativ, nezávislost médií, respektování náboženské svobody, péči o zlepšení životního prostředí a zahájení svobodné diskuse o hlavních problémech poválečných československých dějin. Petice byla otevřena všem občanům, byla šířena veřejně a byla zaslána představitelům státní moci. Tuto petici jako celospolečenskou akci podpořily všechny významné nezávislé iniciativy. Přestože ji stranické a státní vedení odmítlo a naopak zahájilo perzekuci jejích autorů a signatářů, do konce října 1989 ji podepsalo cca 40 000 občanů.

Opozice se také ještě před listopadem 1989 pokusila o sjednocení různých nezávislých iniciativ do jednoho společného opozičního orgánu. Tak se již dne 11. července 1989 shodli v Brně zástupci HOS, DI a NMS na vytvoření Československého občanského výboru, mezi jehož cíle měla patřit další podpora petici Několik vět a v blízké budoucnosti „vytvoření ústavodárného shromáždění a vytváření pozitivního politického programu“ (Suk 1999: 75). Podobný pokus, avšak opět neúspěšně, zopakovaly aktivisté Obrody, NMS, HOS a DI na další schůzce v Brně 11. září 1989.

Situace se z hlediska režimu zradikalizovala na počátku léta 1989. Maďarsko odstranilo v květnu 1989 zátaras na své hranici s Rakouskem, v Polsku znamenaly červnové parlamentní volby katastrofální porážku komunistické strany. V červenci potom došlo k právní rehabilitaci bývalého maďarského premiéra Imre Nagye, vůdce „národní revoluce“ z roku 1956, a občané NDR začali dávat zřetelně najevo vztah ke svému režimu masovým exodem do Maďarska ve snaze dostat se na území Spolkové republiky Německo. Další diskreditaci „světového komunistického hnutí“ znamenal zásah čínské vlády proti studentům na náměstí Nebeského klidu v Pekingu v červnu 1989.

Vedení KSČ se ovšem nadále pokoušelo pokračovat v dosavadní praxi zásadního odmítání jakýchkoli pokusů o politické změny. Svědčily o tom reakce čelných představitelů ÚV KSČ na probíhající události. V červnu 1989 například ideologický tajemník ústředního výboru strany J. Fojtík varoval na Slovensku před sílícím vlivem „kontrarevolučních sil“ v Maďarsku. Díky podobným projevům se komunistický režim v ČSSR stále více dostával do izolace nejen od vlastních občanů, ale také od některých partnerských států ve střední a východní Evropě.

Během léta 1989 se množily kritické projevy československé veřejnosti na adresu vládnoucího režimu a jeho neochoty zahájit reformy. Pracovníci Prognostického ústavu ČSAV veřejně poukázali na nezbytnost ekonomických reforem. Právě v Prognostickém ústavu ČSAV vznikly ve druhé polovině roku 1989 dvě studie, které obsahovaly návrhy konkrétních ekonomických reforem. Jednalo se o dokumenty *Souhrnná prognóza rozvoje ČSSR do roku*

2010 a *Dominanty nového sociálně-ekonomického rozvoje ČSSR*. Tento druhý text již představoval koncepci přechodu od centrálně plánovaného hospodářství k tržní ekonomice v konkrétních československých podmínkách (Komárek 1990).

Mezi jednotlivými nezávislými iniciativami československé opozice se však v létě 1989 projevíly neshody, a to v otázce postoje k případné demonstraci u příležitosti výročí 21. srpna. Zatímco Hnutí za občanskou svobodu, Demokratická iniciativa a Sdružení T. G. Masaryka vydaly (9. srpna 1989) prohlášení vyzývající občany, aby se 21. srpna 1989 přidali k hodinovému protestnímu korzu na pěší zóně v Praze, o den později zveřejnily Charta 77, Nezávislé mírové sdružení, Společnost přátel USA, České děti, Mírový klub J. Lennona a Polsko-československá solidarita prohlášení *Slovo k srpnovému výročí*, ve kterém vyjádřily obavy z možného brutálního ozbrojeného zásahu státní moci proti účastníkům demonstrací u příležitosti výročí 21. srpna. Tyto iniciativy zároveň doporučily občanům mírnější formu protestu, například v podobě nepoužívání městské hromadné dopravy. Ve svém stanovisku prezentovaném ve Svobodné Evropě 15. srpna 1989 se pak Václav Havel postavil na stranu těch, kteří se obávali represí ze strany státní moci, a prohlásil, že v tuto chvíli ještě nenastala situace, jež si vyžaduje velkých rizik a velkých obětí (Suk 1999: 79). Tento postoj HOS a DI odmítly. Demonstrace, která se pak v Praze na Václavském náměstí a v přilehlých ulicích uskutečnila 21. srpna 1989, se zúčastnilo cca 1 500 občanů. Demonstranti byli bezpečnostními silami rozeznáni.

K výraznějším změnám dochází na podzim roku 1989. Díky masivnímu přílivu východoněmeckých občanů do Prahy s úmyslem dostat se přes ČSSR do SRN jsou českoslovenští občané vlastně poprvé konfrontováni s veřejně vyjádřeným odporem obyvatel komunistického státu proti tomuto režimu. Zřejmě na nátlak sovětského vedení, které již v tuto chvíli nepodporovalo Honeckerovo konzervativní vedení, souhlasila nakonec československá vláda s povolením tranzitu občanů NDR přes území ČSSR do SRN. V průběhu dvou následujících měsíců se východoněmecký režim zhroutil.

V září 1989 opět dochází k výraznému zesílení činnosti opozičních struktur a nezávislých iniciativ. Představitelé kulturní a vědecké obce založili 6. září 1989 Kruh nezávislé inteligence (KNI), mezi jehož hlavní priority patřila demokratizace ČSAV, novelizace vysokoškolského zákona a obnovení kvalitativní úrovně československého školství. KNI za svůj hlavní úkol považoval „sebeuvědomění inteligence a (probuzení) vědomí její úlohy v současné krizi“ (Otáhal 1999: 92). Zakladatelé KNI v základním komuniké charakterizovali Kruh jako „otevřené společenství, které si klade za cíl přispět k rehabilitaci vzdělanosti a racionality, pravdy a poznání, dialogu a tolerance v době, kdy

se Československo ocitlo na křižovatce a rozhoduje o svém dalším vývoji a mezinárodním postavení“ (Otáhal 1999: 93). Mezi hlavní aktivisty KNI patřili: sociolog I. Gabal, matematik M. Katětov, filozof V. Trojan, matematik P. Vopěnka, novinář P. Kučera a informatik V. Žák. Aktivisté KNI se však rozhodně nesoustředili pouze na obhajobu zájmů vědecké obce. Už ve svém základním dokumentu zdůraznili odhodlání bránit ty vědecké a kulturní pracovníky, „kteří jsou postihováni za prosazování akademických a občanských svobod“ (Otáhal 1999: 99). To se projevilo například v dopise, který KNI zaslal 19. října 1989 prezidentu republiky Gustávu Husákovi a v němž aktivisté protestovali proti uvěznění novinářů Lidových novin Jiřího Rumla a Rudolfa Zemana. Stejně tak KNI protestoval (dopisem premiéru Ladislavu Adamcovi) proti šikanování svého člena Miloše Zemana, který byl tehdy vyhozen ze zaměstnání ve Výzkumném ústavu ekonomiky zemědělství a výživy.

Mezi další protestní aktivity patřilo například prohlášení Československé demokratické iniciativy z 15. září 1989, ve kterém vyzvala občany ke stupňování všech možných forem opozičního nátlaku na představitele režimu, od petiční činnosti až po veřejné manifestace. Výzvu k otevření dialogu s protestující veřejností zaslali premiéru Ladislavu Adamcovi i někteří signatáři petice Několik vět.

V září 1989 také proběhly významné diskuse o současném postavení a možnostech československé opozice. Ve třetím (zářijovém) čísle samizdatového časopisu *Sport* vyšel komentář signatáře Charty 77 Jana Rumla, nazvaný *Limity současné opozice*. Ruml zde kritizoval tzv. nezávislé iniciativy v souvislosti se spory o povahu veřejných protirežimních demonstrací. Ukazoval na absenci koncepce a politického programu v opozičních řadách a upozornil na to, že nezávislé iniciativy mezi sebou nevedou diskusi o místě protirežimních demonstrací v činnosti opozice. Sám Ruml přikládal demonstracím přední význam v „postupném dobývání prostoru“ (Suk 1999: 88).

Ve stejném čísle tohoto časopisu vyšel také rozhovor novináře I. Lampera s V. Havlem na téma možné budoucí Havlovy politické angažovanosti. Havel zde vyjevil svou názorovou rozpolcenost, když na jedné straně odmítl hrát roli, kterou od něj v současnosti žádá část veřejnosti, tj. roli politika, ale na druhé straně připustil, že nemůže opustit své dosavadní společenské působení. Jako určité východisko z této rozporné pozice nabídl roli zprostředkovatele společenského dialogu.

Havel se také počátkem října 1989 (7. října 1989 v článku v Lidových novinách, nazvaném *Hodina mezi zkrachovancem a ztroskotancem*) znovu vrátil k diskusi o současné podobě opozice a stavu její činnosti. Konstatoval, že československé nezávislé iniciativy se ještě zdaleka nepřeměnily ve skutečnou politickou opozici. Vyzval je proto k realistickému pohledu na

opoziční činnost – to, že lidé chodí na demonstrace, podle něj ještě neznamena záruku budoucího úspěchu. Havel odmítl přeceňování významu protirežimních demonstrací na úkor každodenní drobné opoziční práce, ke které také opozici vyzval (Havel 1999a: 1154–1159).

Také v důsledku této Havlovy výzvy směrem k soustředěnější přípravě opozice na možné budoucí politické změny se na přelomu října a listopadu 1989 shodli představitelé některých nezávislých iniciativ (Obroda, HOS, ČSDI) na vytvoření Koordinačního výboru československé politické opozice a nabídli někdejšímu prvním mluvčím Charty 77 Václavu Havlovi a Jiřímu Hájkovi, aby se stali jeho členy. Zjevně inspirováni myšlenkou polských občanských výborů, soustavně se v letech 1987–1988 připravujících na převzetí podílu na moci, vytkli si zakladatelé tohoto československého výboru za svůj hlavní úkol vybudovat reprezentativní „Národní a občanský výbor“, v rámci něhož by měly týmy odborníků pracovat na návrzích reform československé společnosti, které by zajistily přechod k demokracii a tržnímu hospodářství. Ani tento pokus o sjednocení nezávislých iniciativ však nenašel širší společenský ohlas.

Na podzim roku 1989 však dále narůstala nespokojenost občanů s absencí pozitivní reakce mocenských struktur na volání opozice, nezávislých iniciativ a ekologických sdružení po otevřeném politickém dialogu.¹² Skupina veřejně protestujících občanů byla sice nevelká, ovšem pro držitele moci byl z hlediska pozdějších událostí rozhodující postoj „mlčící většiny“, která – jak se později ukázalo – nebyla ochotna stávající režim podpořit.

1.6 Pozdní fáze komunistického režimu z teoretické perspektivy

Jestliže jsme výše načrtli charakteristiku posledních let komunistického režimu v Československu, včetně popsání krizových projevů a příčin nespo-

12 Za povšimnutí stojí rozpor mezi poměrně velkým významem protestních akcí ekologů v procesu nastartování společenské změny v ČSSR v listopadu 1989 a silným nezájmem veřejnosti o tyto akce v osmdesátých letech, na který upozorňovali sami ekologové v odborných časopisech. Jistá změna v postoji veřejnosti zřejmě nastala po lednu 1988, kdy ministr vnitra ČSR odtajnil některé zdravotnické údaje. Tyto zcela konkrétní a silně znepokojivé informace o negativních vlivech životního prostředí na zdravotní stav populace vybudily v nejhůře postižených oblastech obyvatelstvo z letargie a vedly ke zintenzivnění snahy občanů o pozitivní změny v podobě rostoucího počtu demonstrací a petic. Důsledkem zvýšeného přísunu informací byl paradoxně další pokles důvěry obyvatelstva v pravdivost státem poskytovaných údajů (Vaněk 1995).

kojenosti veřejnosti s tímto režimem, zbývá ještě pokusit se zařadit československý režim do rámce obecné typologie nedemokratických režimů, což nám umožní lépe pochopit samotný průběh pádu tohoto režimu i charakter československého přechodu k demokracii.¹³ Vyjdeme-li z klasické teorie totalitarismu Carla J. Friedricha a Zbigniewa Brzezinského¹⁴, pak v osmdesátých letech lze z jimi stanovených prvků totalitního režimu v Československu pozorovat přítomnost pouze dvou až tří z nich: úplné kontroly ozbrojené moci a centrálně řízené ekonomiky. Fyzické násilí proti odpůrcům režimu systematicky (tak jako v padesátých letech) rozhodně uplatňováno nebylo, i když také v osmdesátých letech najdeme případy jednotlivců, na nichž byl fyzický teror uplatněn („preventivní“ vyvážení opozičních aktivistů v noci do lesa, tragický případ smrti P. Wonky). Na druhé straně byl v Československu i v osmdesátých letech uplatňován systém psychického a sociálního teroru. Děti z rodin disidentů měly stále v důsledku zhoršeného „kádrového profilu“ ztíženu možnost vysokoškolského studia, v opozici aktivní lidé byli neustále obtěžováni a buzerováni všemožnou byrokracií (opakované zabavování cestovních pasů či řidičských průkazů, odpojování telefonů), byl jim ztěžován přístup k přidělovaným bytům, byli propouštěni ze zaměstnání apod.

Ideologie tvořila již jen formální vnější slupku moci, stranický systém vykazoval spíše znaky systému s hegemonní stranou, kde vedle KSČ působily (i když spíše formálně) i další politické subjekty (Sartori 2005: 234–243). KSČ byla vedena skupinou aparátčků v předsednictvu ÚV a role generálního tajemníka strany neodpovídala vymezení stranického vůdce v klasickém totalitním režimu. Navíc výměna v této funkci, provedená v roce 1987, vedla vzhledem k osobnostním rysům M. Jakeše k dalšímu oslabení role generálního tajemníka strany v celém mocenském systému. Jestliže M. Jakeš sám charakterizoval postavení stranické špičky výrazem „kůl v plotě“, pak takové sebehodnocení rozhodně nemohlo odpovídat klasické představě o všeobíhající moci totalitního režimu. Takový režim už také nebyl schopen plně kontrolovat mimopolitický život občanů (Dvořáková, Kunc 1994: 128).

Teorie nedemokratických režimů Juana J. Linze (2000) charakterizuje míru nedemokratičnosti režimu následujícími znaky:

- Stupeň politického pluralismu: v tomto smyslu byla míra plurality v Československu minimální. Přestože v zemi existovaly opoziční skupiny, jejich

13 Tato část se opírá zejména o práce následujících autorů: Civín (2005), Dvořáková, Kunc (1994), Friedrich, Brzezinski (1961), Kitschelt (1995), Linz (2000), Linz, Stepan (1996).

14 Stanovují tyto základní znaky totalitního režimu: oficiální povinná ideologie, jediná vládnoucí politická strana v čele s vůdcem, kontrola ozbrojené moci, kontrola sdělovacích prostředků, systém fyzické a psychické kontroly společnosti, centrálně plánovaná a řízená ekonomika (Friedrich, Brzezinski 1961).

role byla minimální a začala stoupat až v důsledku uvolňování poměrů v závěru osmdesátých let.

- Stupeň reálné politické participace občanů: právě v důsledku nepsané smlouvy mezi občany a režimem většina občanů žádnou politickou aktivitu nevyvíjela, maximálně se účastnila povinných oslav svátků a výročí režimu. Od poloviny osmdesátých let ale můžeme pozorovat narůstající množství veřejných projevů nespokojenosti s režimem, který ztrácel schopnost plnit „svou“ část nepsané dohody s občany.
- Stupeň ideologizace: ten, jak jsme ukázali v předchozím textu, byl velmi nízký. Většina společnosti ani představitelů režimu nevnímala oficiální ideologii jako soubor věrohodných argumentů na podporu režimu, ale pouze jako povinně vyznávaný soubor frází.
- Charakter vůdcovství: vrcholem mocenské pyramidy v komunistickém Československu bylo spíše předsednictvo ÚV KSČ než osoba generálního tajemníka strany a role kolektivního předsednictva v rozhodovacích procesech stoupala. Toto vedení se ve svém rozhodování chovalo spíše pragmaticky, byrokraticky a předvídatelně, jelikož bylo stále více nuceno pohybovat se ve vymezeném právním rámci (Civín 2005: 213–215).

Výše nastíněné charakteristické rysy odpovídají v pojetí Juana J. Linze a Alfreda Stepana typu posttotalitního režimu, což pro československý případ potvrzují i další autoři (Linz, Stepan 1996, Szomolányi 1998, Dvořáková, Kunc 1994, Havel 1999a, Civín 2005). V typologii Linze a Stepana dále najdeme zpřesňující označení fáze, ve které se československý posttotalitní režim v osmdesátých letech nacházel: mluví o posttotalitarismu „zamrzlém“. Takovýto režim je charakteristický omezenou schopností jakkoli reagovat na proměnlivý vývoj a urputnou snahou udržet status quo. Jakešovský režim na konci osmdesátých let připomínal nesmělého provazochodce, který z obavy z pádu odmítá uprostřed lana učinit jakýkoli další krok. Nebyl schopen ani výraznějších reforem, ani vyjednávání s opozicí, ale ani radikálnějšího postupu vůči narůstajícím aktivitám opozice. V letech 1988–1989 vznikají nová protestní hnutí a režim jejich činnost není schopen zastavit. Režim naopak ve snaze udržet si klesající podporu veřejnosti učiní i některé ústupky: přestane rušit příjem vysílání rádia Svobodná Evropa a zjednoduší podmínky pro cesty do „kapitalistické ciziny“. V tomto smyslu však jen dále oslabuje svou legitimitu v očích občanů, ovšem i vlastních represivních složek (Linz, Stepan 1996: 50–51).

Zajímavou inovaci do teorie nedemokratických režimů přinesl Herbert Kitschelt, který se svou typologií komunistických režimů pokusil maximálně vystihnout jednak rozdíly mezi jednotlivými režimy střední a východní

Evropy a jednak charakteristiky každého z těchto režimů s respektem k jejich dobové realitě. Rozlišil tak tři typy komunistických režimů (patrimoniální, byrokraticko-autoritářské a národně-konsenzuální), přičemž československý normalizační režim řadí mezi typ „byrokraticko-autoritářský“. Mocenský monopol v tomto typu režimu sice drží v rukou úzká stranická elita v předsednictvu ÚV KSČ, ale celý režim je fakticky ovládán mocnou byrokracií na všech úrovních rozhodování, jejíž rozhodovací metody jsou více sofistikované než totalitární (Kitschelt 1995: 452–453). Dokonce i rozhodovací procesy ve vedení KSČ jsou výrazně zbyrokratizovány, což ve svém důsledku moc členů předsednictva do určité míry i omezuje, neboť jsou stále více nuceni respektovat zákonné procedury a postupy, jakož i hlas odborné veřejnosti.¹⁵

Shrme-li snahu definovat charakteristiku komunistického režimu v Československu druhé poloviny osmdesátých let, můžeme konstatovat, že přes vnější slupku nehybnosti, fádnosti a strnulosti procházel i tento režim četnými změnami. Občané pociťovali stále hlubší propast mezi oficiálně hlásanou ideologií a realitou jejich životů ve sféře politické, ekonomické, kulturní či ekologické. Neschopnost režimu účinně potírat opoziční postoje rozšiřovala prostor společenské plurality (Civín 2005: 219). Proměňovala se i atmosféra uvnitř opozice: doposud dominantní postavení Charty 77 stále více narušovaly nově vznikající nezávislé iniciativy, většinou nespokojené s příliš opatrnými postupy chartistů a žádající radikálnější protirežimní vystupování. K opozici se stále častěji přidávali i lidé mimo disent, zejména intelektuálové a představitelé kulturní scény (Civín 2005: 219; Otáhal 1999). I původně nepolitická témata, zejména ochrana životního prostředí či stav zdravotnictví, byla v důsledku nečinnosti režimu výrazně politizována (Civín 2005: 219; Vaněk 1999). Uvnitř stranického vedení probíhal skrytý konflikt pragmatického a konzervativního křídla, který ale neměl jednoznačného vítěze.¹⁶ To bylo způsobeno tím, že prakticky celá stranická špička v Československu na konci osmdesátých let byla (v důsledku své instalace po okupaci v roce 1968) spojena jednotným odporem proti jakékoli liberalizaci režimu, jež mohla být jedinou alternativou otevření přechodu k demokracii

15 Například zasedání pléna ÚV KSČ v dubnu 1988 rozhodlo o postupném omezování vlivu strany na činnost vlády a státního aparátu a navrhlo omezení počtu volebních období generálního tajemníka. (Vykoukal, Litera, Tejchman 2000: 593; srv. Štefek 2010)

16 Tyto spory na veřejnost eskalovaly v podobě demise několika odpůrců konzervativců z předsednictva ÚV KSČ na plénu ÚV v dubnu 1988: odstoupili šéf Prahy A. Kapek, J. Haman a J. Havlín; hlavní ideolog strany V. Biřák byl donucen odejít z předsednictva ÚV i z vedení komise ÚV pro zahraniční politiku, kde jej nahradil J. Lenárt. Tyto změny byly dovršeny demisí federálního premiéra Lubomíra Štrougala 10. října 1988, čímž byl tzv. pragmatický proud ve vedení strany minimalizován, nicméně posílil (v osobě nového premiéra Ladislava Adamce a jeho týmu) na úrovni vládní administrativy (Vykoukal, Litera, Tejchman 2000: 593).

zevnitř mocenské struktury starého režimu (Dvořáková, Kunc 1994: 129). V důsledku toho nebyl režim schopen měnit kurz, provádět stále žádanější reformy a tlumit tak společenské napětí. Ve společnosti ovšem docházelo k posunům, opozice se stále častěji hlásila o slovo a vtahovala do svých aktivit širší okruh veřejnosti. Stále otevřenější kritiku umožňovala i státem řízená média a film. Tento „tající“ posttotalitní byrokraticko-autoritářský režim pak ve chvíli výbuchu lidové nespokojenosti neměl sílu a vlastně ani ochotu se bránit a poměrně rychle se zhroutil.

Jan Bureš

Zpočátku spontánní lidový odpor vůči násilí spáchanému režimem na studentech nachází svou institucionalizaci dva dny po 17. listopadu 1989 založením Občanského fóra (OF) jako hnutí sjednocujícího většinu dosavadní opozice i zástupce některých oficiálních struktur, které se staví do čela veřejného protestu a formulují základní požadavky vůči státní moci. V podstatě již během jednoho týdne po 17. listopadu se mezi hlavní cíle OF dostal požadavek na uspořádání demokratických voleb jako hlavní předpoklad jakékoliv zásadnější transformace československého politického systému.¹⁷

2.1 Pád starého režimu (listopad až prosinec 1989)

Vedení KSČ, dosavadní nositelky monopolní politické moci, nebylo schopno na vzniklé masové protesty adekvátně reagovat. S posvěcením stranického vedení se tak role zprostředkovatele jednání a řešitele vzniklé politické krize spíše sólově ujal stávající premiér federální vlády Ladislav Adamec. Ten zahájil jednání se zástupci OF v naději, že se mu podaří současnou politickou krizi vyřešit nejen rychle, ale pokud možno také bez větší ztráty pozic komunistické strany. Občanské fórum však pod tlakem protestující ulice nutně muselo stupňovat své požadavky. Jakmile premiér Adamec dospěl

■■■■■■■■■■

17 Vzhledem k rozsahu této studie a její spíše analytické povaze zde není prostor pro podrobný historický nástin vývoje událostí listopadu a prosince 1989. Případné zájemce odkazujeme na bohatou pramennou a historickou literaturu k této tematice: Bureš (2007: 38–143), Měchýř (1999a), Otáhal, Vaněk (1999), Suk (2003); k procesům politické změny na regionální úrovni viz Valeš (2005, 2007).

k závěru, že další plnění požadavků OF by jej postavilo do pozice hrobaře celého mocenského systému KSČ, odmítl dál tuto roli hrát a podal demisi. Za svého nástupce do funkce předsedy federální vlády doporučil prezidentu republiky mladého slovenského právníka, komunistu Mariána Čalfu. Čalfova role je v dalším procesu přechodu k demokracii naprosto klíčová, neboť to byl právě on, kdo (s víceméně tichým souhlasem KSČ) pokračoval nejen v jednání s opozicí, ale především přistoupil na její hlavní transformační požadavky – cílem řešení stávající krize má být uskutečnění svobodných voleb a budování systému parlamentní demokracie.

Marián Čalfa jako nový federální premiér (od 10. prosince 1989) založil svou politiku na kompromisu mezi zájmy nových prodemokratických politických hnutí – českého OF a slovenské Veřejnosti proti násilí (VPN) – a zástupců politických stran odcházející moci starého režimu – KSČ, Československé strany lidové (ČSL) a Československé strany socialistické (ČSS). Všechny hlavní transformační kroky, jež měly být v politické a ekonomické oblasti učiněny v období politického provizoria do prvních svobodných voleb (jejichž termín byl stanoven na začátek června 1990), měly být realizovány na základě všeobecného konsenzu, dojednaného tzv. „rozhodujícími politickými silami“ u kulatých stolů. Tyto kulaté stoly se pak skutečně konaly pravidelně ještě v lednu a únoru 1990 a padla u nich tak zásadní rozhodnutí, jako byla podoba nového zákona o politických stranách či volebních zákonů a nového volebního systému. Výsledkem Čalfovy snahy o kompromis mezi představiteli starého a nového režimu bylo také dojednání podpory většiny komunistických poslanců federálního parlamentu pro zvolení dosavadního vůdce opozice Václava Havla novým československým prezidentem (29. prosince 1989).

Od 17. listopadu do konce roku 1989 došlo k několika tak zásadním změnám v dosavadním mocenském systému, že se v povědomí široké veřejnosti pro tento krátký časový úsek vžilo označení „revoluce“: poté, co představitelé komunistické vlády poprvé za celou dobu existence svého režimu oficiálně uznali v podobě OF reálně existující opoziční politické seskupení, začali s jeho zástupci vyjednávat o podmínkách řešení politické krize. Tato jednání pak vyústila v sestavení nové vlády, v níž poprvé od roku 1948 neměli většinu zástupci KSČ. Mezitím byla pod tlakem masové účasti veřejnosti v generální stávce zrušena ústavní záruka monopolní moci KSČ v československém ústavním systému. V důsledku dohod uzavřených mezi týmem nového premiéra Mariána Čalfy a zástupci opozičních hnutí odstoupil nejvyšší ústavní činitel a hlavní představitel normalizačního režimu – prezident Gustáv Husák – a na jeho místo byl na samém konci roku 1989 zvolen neoficiální vůdce opozice Václav Havel.

Za hlavní procesy určující pohyb událostí je možno označit jednak lidové demonstrace v Praze a dalších velkých městech (počínající „iniciační“ demonstrací studentů 17. listopadu na Národní třídě) a jednak politická jednání, která zahájili zástupci opozice (OF) s držiteli moci prakticky od 21. listopadu. A právě tato jednání byla hlavním prostředkem politické

změny v Československu. Hlavní změny politického systému uskutečněné do konce roku 1989 vzešly právě z dohod mezi zástupci OF/VPN a předsedou federální vlády.

Tab. 2.1 Zlomové události průběhu politické změny v Československu

Datum	Událost
17. listopad 1989	„Výbuch“ – násilné potlačení studentské demonstrace na Národní třídě, následná medializace tohoto aktu násilí v zahraničních i čs. médiích.
19. listopad 1989	Vznik nového aktéra událostí – opozičního uskupení v podobě OF.
21. listopad 1989	Státní orgány akceptují požadavek opozice na jednání (premiér Ladislav Adamec poprvé přijímá zástupce OF).
22. listopad 1989	Řady opozice (OF) rozšiřují ekonomové z Prognostického ústavu ČSAV, kteří opozici nabízejí vytvoření programu ekonomických reforem.
24. listopad 1989	První vítězství opozice – demise nejužšího vedení ÚV KSČ.
26. listopad 1989	Posun v pozici OF – první oficiální jednání mezi zástupci OF a týmem premiéra Ladislava Adamce.
27. listopad 1989	Veřejnost vyjadřuje v generální stávce masově a veřejně svou nedůvěru vládě komunistické strany.
29. listopad 1989	Federální shromáždění schvaluje změnu Ústavy, která znamená ukončení vlády jedné strany de iure.
3. prosinec 1989	Vláda „16:5“ – opozice ostře odmítá vysoký počet členů KSČ v nové vládě, následuje pád premiéra Ladislava Adamce; vedení OF mění taktiku a přijímá myšlenku přímé účasti zástupců OF v další vládě.
6. prosinec 1989	Nový generální tajemník ÚV KSČ Karel Urbánek odhaluje vratkost svého postavení – ustupuje téměř všem požadavkům OF.
8. prosinec 1989	Nový federální premiér Marián Čalfa vyjadřuje souhlas se všemi významnými požadavky OF/VPN.
10. prosinec 1989	Jmenování vlády s převahou nekomunistů a s ministry delegovanými opozičními hnutími; demise hlavního představitele normalizačního režimu – prezidenta Gustáva Husáka.
15. prosinec 1989	Schůzka opozičního vůdce Václava Havla s premiérem Mariánem Čalfou – ten nabízí scénář a způsob, jakým zvolit V. Havla prezidentem republiky do konce roku 1989.
19. prosinec 1989	Federální shromáždění vyjadřuje důvěru nové vládě Mariána Čalfa.
29. prosinec 1989	Do nejvyšší státní funkce – prezidenta republiky – je zvolen vůdce opozičního hnutí Václav Havel.

Samotná studentská demonstrace 17. listopadu 1989 je zajímavá zejména ve dvou svých aspektech. Jednak proto, že se jí zúčastnilo neobvykle vysoké množství občanů. Pamětníci, kteří se pravidelně účastnili protestních shromáždění, pořádaných opozicí, dosvědčují, že pokud se již na demonstraci sešlo 1 500 – 2 000 lidí, bylo to považováno za veliký úspěch. Na demonstraci 17. listopadu 1989 se však odhadem sešlo přes 50 000 lidí.

Důvodů bylo několik: studenti – organizátoři vzpomínkové akce k uctění památky Jana Opletala (zastřeleného nacisty v roce 1939) – měli zájem, aby přišlo co nejvíce lidí. Věděli ovšem, že Pražané se většinou obávají přijít na demonstrace organizované opozicí (např. Chartou 77), neboť takovéto demonstrace byly vždy přímo spojeny s fyzickou represí ze strany policejních orgánů státu. Studenti se tedy dohodli se zástupci opozice, že její představitelé nebudou akci spolupřát. Navíc se oficiálním pořadatelem akce stal Socialistický svaz mládeže (SSM), tedy vysloveně prorežimní, i když v posledních měsících silně kritická organizace. Druhým, neméně zajímavým aspektem demonstrace je míra brutality policejních orgánů, s jakou byla na Národní třídě potlačena. Zde jsou ovšem důvody méně jasné. Existuje několik více nebo méně ověřených spekulací, které se pohybují od reálných až po fantasmagorické. Realistické teorie říkají, že v rámci vedení KSČ existovalo několik křídel politiků, vzájemně soupeřících o moc. Cílem těch, kteří měli chtít v zájmu upevnění režimu tento režim reformovat, mělo být odstranění těch, kteří se bránili jakýmkoli reformám (tedy především šéfa KSČ M. Jakeše). Tato teorie je založena na tom, že hlavní přívrženec výše zmíněných „reformistů“, šéf Státní bezpečnosti (StB) generál A. Lorenz, měl svým lidem na Národní třídě vydávat pokyny k brutálnímu postupu vůči studentům, s cílem zdiskreditovat současné stranické (jakešovské) vedení.

Vysoká míra brutality zásahu vedla k tomu, že hned v sobotu 18. listopadu 1989 se začaly objevovat požadavky studentů na zásadní protest proti komunistickému režimu. Objevila se první protestní prohlášení, zejména herci všech pražských divadel přestali hrát a studenti pražských vysokých škol vyhlásili na 27. listopadu dvouhodinovou generální stávku. V sobotu 18. listopadu se začala aktivovat i opozice – Charta 77 vydala prohlášení, v němž žádala odstoupení osob zodpovědných za policejní zásah a zahájení dialogu o celospolečenských změnách; dále vyzvala občany, aby se podíleli na diskusi o změnách, a státníky světa (zejména M. Gorbačova a G. Bushe), aby přinutili československé vedení k dialogu s veřejností. Vývoj událostí ještě urychlila v sobotu 18. listopadu večer rozhlasem vysílaná „falešná“ zpráva o smrti studenta Martina Šmída, který měl zemřít na následky zranění utrpěných při demonstraci 17. listopadu. Zpráva o smrti Martina Šmída do určité míry zbavila občany strachu z represe, a přestože byla po několika dnech dementována, sehrála roli urychlovače nespokojenosti veřejnosti s režimem.

2.1.1 Devatenáctý listopad 1989: Vznik nového aktéra událostí – opozičního uskupení Občanského fóra¹⁹

Z hlediska dalšího průběhu listopadové revoluce můžeme za nejvýznamnější událost zcela jistě označit založení OF – skupiny, která usměrnila další vývoj. Občanské fórum vzniklo spojením několika dosavadních opozičních struktur, iniciativ a hnutí a jeho založení bylo koordinováno představiteli Charty 77, zejména Václavem Havlem. Osoba Václava Havla hrála v podstatě od této chvíle ústřední roli a je možno konstatovat, že byl všemi proudy respektovanou autoritou. V jeho bytě se po celý den 19. listopadu 1989 připravovalo založení OF jako hnutí, sjednocujícího hlavní československé opoziční skupiny, připravovala se první prohlášení OF a promýšlely první strategie politického postupu opozice. Rozhodující vliv v OF získali Havlem vybraní disidenti, s nimiž dlouhá léta spolupracoval.

Zakladatelům OF šlo však na druhé straně zejména o to, aby OF nebylo založeno pouze jako čistě opoziční hnutí, ale naopak – aby v něm byly zastoupeny co nejširší vrstvy československé společnosti, hlavní sociální skupiny, povolené politické strany (i ty kolaborující s komunisty), církve apod. Hlavním důvodem tohoto postupu byl fakt, že opozice byla v Československu velice slabá, izolovaná a její pozice ve společnosti vratká. Bylo tedy třeba zabránit rozdělení společnosti a naopak bylo nutno usilovat o to, přesvědčit všechny vrstvy československé veřejnosti, že demokratizace politických poměrů v zemi je v zájmu každé z nich.

Občanské fórum proto zpočátku zvolilo poměrně umírněnou strategii svého postupu. Odmítlo radikální požadavky některých disidentů na urychlenou realizaci svobodných voleb, vytvoření demokratické ústavy či ustavení přechodné vlády a uskutečnění referenda o ústavě. Václav Havel jako přirozený lídr OF naopak zdůrazňoval zejména potřebu zahájení celospolečenského dialogu o budoucnosti země. Protože státní moc odmítala jednat s nezávislými iniciativami, bylo podle Havla nutno sdružit všechny opoziční skupiny do OF, které „by se nabídlo, že bude operativním partnerem moci při jednání“. Václav Havel považoval za podstatné, že součástí OF se stali i lidé z oficiálních struktur, a prohlásil, že do OF může vstoupit každý, kdo se ztotožní s jeho charakterem a základními požadavky.

Prvním vyjádřením programových požadavků OF bylo jeho základní prohlášení k veřejnosti z 19. listopadu 1989. V něm vyjádřilo ochotu ihned zahájit jednání se státní mocí o splnění požadavků „veřejnosti,“ které ovšem byly

■■■■■■■■■■

19 K problematice založení OF srv. zejména Bureš (2007), Horáček (1990), Otáhal, Sládek (1990), Suk (1995, 2003), Koutská, Ripka, Žáček (2009).

formulovány právě v tomto textu. Nejednalo se zde zatím ještě o pozitivní politický program, směřující k uskutečnění zásadních změn politického a ekonomického systému, neboť OF formulovalo své požadavky původně jako podmínky, po jejichž splnění bylo ochotno vstoupit do jednání se státní mocí. Šlo zejména o požadavek na odstoupení nejzkompromitovanějších představitelů vládnoucího režimu, ustavení komise k vyšetření masakru studentů na Národní třídě 17. listopadu 1989 a propuštění politických vězňů.

Prvním skutečným pozitivním programovým prohlášením OF bylo až prohlášení *Co chceme* z 26. listopadu 1989. Zde OF upozornilo na nespravedlnosti, jichž se po desetiletí dopouštěl nedemokratický režim, historicky odsoudilo režim tím, že jej učinilo zodpovědným za morální, duchovní, ekologickou, sociální, ekonomickou a politickou krizi. Opozice zároveň upozornila, že se nespokojí s pouhou změnou osob v mocenských pozicích, ale že naopak bude usilovat o vytvoření právního a demokratického státu. Za nezbytný předpoklad k tomu považovalo OF uskutečnění svobodných voleb a přijetí nové Ústavy, tedy základní podmínky k zakončení první fáze přechodu k demokratickému systému. Hloubku požadované změny vyjádřila opozice poukazem na nutnost vytvoření „zásadních, důsledných a trvalých změn politického systému společnosti“. To znamenalo vytvořit demokratické instituce a mechanismy, jež umožní důslednou kontrolu občanů nad rozhodováním politiků.

Opozice se vyslovila pro rovnost všech politických stran při účasti ve svobodných volbách, čímž nabídla vstřícnou ruku také KSČ, která ovšem podle názoru OF musela nejdříve upustit od své ústavně zajištěné vedoucí role ve společnosti. To byl v dané chvíli požadavek poměrně radikální, ovšem pro opozici v podstatě minimální. Také v oblasti zahraniční politiky požadovala opozice výraznou změnu, a to integraci Československa do evropských struktur. Aby vyvážila tento požadavek a učinila tak stávající moci určitý ústupek, konstatovala, že v evropském domu je místo i pro země dosavadního východního bloku.

Nejradikálnější změny ovšem opozice žádala v ekonomické oblasti. Patrně rozhodující vliv ekonomů z Prognostického ústavu Československé akademie věd na sestavení tohoto prohlášení OF se projevil zásadním odmítnutím pouhých dílčích, kosmetických reforem hospodářského systému v Československu. Občanské fórum ve svém prohlášení požadovalo vytvoření „rozvinutého, byrokratickými zásahy nedeformovaného trhu“, rozbití státních monopolů a vytvoření skutečné konkurence, ovšem za současné existence smíšené ekonomiky a otevření se československého trhu světu. Role státu měla být minimalizována do pozice regulátora sociálních vztahů. Tyto základní teze ekonomického programu byly doplněny poukazem na nutnost vytvoření

sociálně spravedlivé společnosti, ukončení devastace životního prostředí a následnou nápravu škod, a také odideologizování kultury, vědy a výchovy.

Tyto především ekonomické požadavky byly ve své většině velmi odlišné od představ komunistické nomenklatury a během jednání s premiérem Adamcem se několikrát ukázalo, že právě takovéto pojetí reformy bylo pro vládnoucí režim nepřekročitelné, neboť předpokládalo opuštění hlavního pilíře komunistického režimu – společenského (fakticky ovšem státního) vlastnictví výrobních prostředků, obnovení kapitalistické ekonomiky a tím i výraznou proměnu stávající sociální struktury československé společnosti.

2.1.2 Od založení OF k prosazení jeho požadavků

Počáteční okamžiky, zejména první týden (od 20. listopadu do 26. listopadu 1989), se vyznačovaly vysokým stupněm nejistoty jak na straně opozice, tak uvnitř vedení státu.²⁰ Již 20. listopadu 1989 vypukly v Praze a následně v dalších velkých městech Československa spontánní demonstrace občanů, požadujících zásadní politické změny. Demonstrace neustávaly, a naopak získávaly na síle i počtu účastníků. Občanskému fóru v Praze a VPN v Bratislavě se již 21. listopadu podařilo tyto demonstrace organizačně ovládnout a od této chvíle formovalo jejich obsah i požadavky právě vedení OF v čele s V. Havlem. Vrcholem veřejného protestu se pak staly dvě pražské demonstrace 25. a 26. listopadu 1989, jichž se zúčastnilo přibližně 750 000 občanů. Takovou sílu protestujících již nebylo možno ani násilně potlačit, ani ignorovat. Komunistické vedení pod tlakem těchto demonstrací přikročilo jednak k prvním personálním změnám (24. listopadu 1989 rezignovala většina konzervativních členů vedení KSČ v čele s generálním tajemníkem Milošem Jakešem) a jednak zahájilo jednání s opozicí – 26. listopadu premiér Ladislav Adamec poprvé vedl oficiální jednání s OF. Adamec jako představitel umírněných reformátorů v mocenské špičce KSČ fakticky akceptoval nutnost zahájení dialogu s opozicí 21. listopadu 1989, kdy se poprvé krátce setkal s delegací OF. Sami představitelé OF však ještě týž den odmítli akceptovat Adamcův požadavek na prozatímní vyloučení V. Havla z jednání. Nicméně Havel sám se – tvář v tvář negativní reakci Adamcových poradců na svou přítomnost – až před budovou Úřadu Předsednictva vlády rozhodl jednání neúčastnit a nekomplikovat tak pro Adamce velmi křehkou a rizikovou situaci. Tento Havlův krok posílil vzájemnou důvěru obou týmů a nepochybně umožnil hladké zahájení dialogu vlády s opozicí i jeho pokračování, které

20 Petr Pithart, jeden z lídrů OF, dokonce v tomto týdnu vyjádřil obavu OF, že státní moc mohla sáhnout ke krveprolití nikoli z pozice síly, ale naopak z důvodu své slabosti.

bylo v tuto chvíli do značné míry závislé na kladném či alespoň neutrálním postoji vedení KSČ. Při tomto setkání premiér ostentativně (s poukazem na reformní návrhy připravované jeho vládou) zdůrazňoval svůj distanc od konzervativců ve vedení strany a snažil se opozici přesvědčit, že je jediným umírněným politikem, se kterým může (a měla by) jednat. Zároveň se svými výzvami k delegaci OF, aby se za něj dalších jednání zúčastňovali spíše umírnění představitelé opozice, pokoušel poněkud rozmělnit riziko odmítavé reakce konzervativní většiny vedení KSČ na svou angažovanost v jednáních s opozicí.

Pro další vývoj byla velmi podstatná Adamcova záruka, že proti demonstrujícím občanům a hnutím nebude ze strany režimu znova použita síla. Ačkoli v tuto chvíli určitě nemohla panovat absolutní jistota ohledně poměrů ve vedení československé armády a bezpečnostních složek, otevřená neochota premiéra použít násilí byla přeci jenom faktorem, který přispěl k uklidnění situace. Od prvních okamžiků politické krize se tak podařilo zajistit neutralitu domácích ozbrojených složek. Stejně tak dostaly jednotky Sovětské armády z Moskvy příkaz, aby se do československých vnitřních záležitostí v žádném případě nevměšovaly.

Adamcovi v tuto chvíli šlo především o vyřešení politické krize, která ve dnech následujících po 17. listopadu 1989 vypukla díky masovým pouličním protestům občanů. Jeho strategií zpočátku byla snaha o kompromisní dohodu s OF, která by se pokud možno obešla bez jakékoliv či případně jen minimální změny personálního složení vlády; o zásadnějších změnách existujícího politického systému však neuvažoval. Takto si situaci vyhodnotili i představitelé OF, kteří se rozhodli pokračovat ve stávkové pohotovosti. Nicméně Adamec svým krokem z 21. listopadu 1989 otevřel proces vyjednávání o přechodu k demokracii, neboť po zahájení dialogu s opozicí již nebyla cesta zpět, pokud režim nechtěl použít násilí. To se ukázalo především na mimořádném zasedání ÚV KSČ 24. listopadu 1989, které bylo svoláno jako reakce vedení KSČ na propuknutí politickou krizi. Toto jednání bylo jedním z klíčových okamžiků pádu komunistického režimu v Československu, neboť opozice (OF) zde v podobě demise celého předsednictva ÚV KSČ zaznamenala první hmatatelné vítězství nad dosud nedotknutelnou státostranou. Na tomto jednání byla také komunisty jednoznačně zamítnuta možnost použití násilí proti demonstrujícím občanům a naopak byl potvrzen dosavadní postup premiéra Adamce, včetně souhlasu se zahájením dialogu s opozicí (podr. Bureš 2007: 35–40). Přesto premiér Adamec právě na tomto jednání překvapivě odstoupil z funkce člena předsednictva ÚV KSČ, neboť nabyl pocitu, že se

zde proti přesile konzervativců ocitá v izolaci.²¹ Premiér potřeboval volné ruce k dalším jednáním s opozicí, při nichž očekával stupňování požadavků opozice, a nechtěl být proto nadále svazován ohledy na momentální poměry sil v nejistém a rozhádaném stranickém vedení. Nicméně zasedání ÚV KSČ nejenom že odmítlo použití mocenských prostředků, ale vyjádřilo politování nad událostmi 17. listopadu a slíbilo zahájení dialogu se všemi, kdo respektují Ústavu.²² Zdůrazněním respektu k základnímu zákonu státu (a nikoli ideologické podstatě režimu) jako hlavní platformy pro společenský dialog se do jisté míry otevírala cesta k jednáním s V. Havlem a dalšími představiteli Charty 77, jakož i dalších opozičních skupin. Ústřední výbor dokonce doporučil rekonstrukci vlád ČSSR, ČSR a SSR s širší účastí představitelů jiných politických stran a nestraníků. Hlavním motivem tohoto postupu vedení KSČ, včetně demise celého předsednictva strany, byla podle našeho názoru absence jakéhokoli návrhu alternativního postupu.

Dalším klíčovým okamžikem v procesu pádu komunistického režimu bylo první skutečně plnohodnotné jednání opozice, vedené již osobně Václavem Havlem, s premiérem Ladislavem Adamcem dne 26. listopadu 1989. Federálnímu premiérovi šlo v tuto chvíli především o uklidnění situace, opozici především o záruku, že státní moc bude v zahájeném dialogu pokračovat. Opozice se v těchto dnech snažila zabránit jakékoliv ostřejší konfrontaci se státní mocí, protože se stále obávala mocenského zvratu ze strany konzervativců ve vedení KSČ. Nicméně pod tlakem veřejnosti musela své požadavky zároveň stupňovat (Jičínský 1993: 37). Z těchto zájmů se také odvíjely další strategie obou aktérů. Adamec sice neochotně, ale přesto vzal na vědomí fakt uskutečnění generální stávky, ohlášené na 27. listopadu 1989. Václav Havel naopak jménem OF pozval premiéra na demonstraci opozice na pražskou Letenskou pláň (26. listopadu 1989) s cílem, aby zde Adamec veřejně demon-

21 Podle Adamce bylo mimořádné zasedání ÚV KSČ ve dnech 24. a 25. 11. 1989 „dokladem neschopnosti většiny bývalého vedení strany odpovědně se vyrovnat s novou situací a nalézt odpovídající řešení. Proto ani jeho závěry nenalezly podporu ani ve straně, ani ve společnosti... Pochopil jsem, že o osudu země musí rozhodnout demokraticky projevovaná vůle lidu... Ale protože jsem neměl jistotu o ochotě vedení KSČ provést změny, chtěl jsem odejít z funkcí – zasedání ÚV mou žádost schválilo“ (srv. Otáhal, Sládek 1990: 557).

22 Na základě svých informací z předsednictva ÚV KSČ konstatoval Valtr Komárek pro OF již ve středu 22. 11. 1989, že státní moc už nemá sílu k násilnému zásahu proti veřejnosti, že celá organizace Lidových milicí a dalších bezpečnostních složek se rozpadá a že se představitelé vedení KSČ soustřeďují na jednání ústředního výboru strany dne 24. 11. 1989 (Burian 1997: 497). Milan Otáhal upozorňuje také na to, že násilný zásah čs. policie a armády proti opozici nebyl reálný, neboť by to ohrozilo konání summitu Bush–Gorbačov na Maltě (Otáhal 1995: 13). Také podle zástupce vedoucího mezinárodního oddělení ÚV KSSS Valerije Musatova se po 17. 11. 1989 uskutečnil telefonát z tohoto oddělení do Prahy, v němž bylo řečeno, že Moskva považuje jakýkoli tvrdý postup vůči opozici a demonstracím za nežádoucí (Sládek 1999: 170).

stroval svou ochotu pokračovat v jednání s opozicí. Adamec přislíbil nejen svou účast, ale i zmíněné prohlášení, jakož i další opoziční požadavek, totiž aby tuto demonstraci přenášela v přímém přenosu Československá televize. Zástupci opozice požadovali rychlé řešení celé řady vážných společenských problémů, jež se za léta normalizace nahromadily, od definice událostí roku 1968 přes propuštění politických vězňů až po svobodu slova v médiích. Vedle toho se snažili prosadit také několik požadavků, které odrážely postavení OF jako dominantní síly na straně opozice (vlastní budovu a deník, pravidelný vysílací čas v rozhlasu a televizi). Premiér Adamec sklidil na demonstraci OF nesouhlasné pokřiky veřejnosti za své prohlášení, že požadavky OF musí konzultovat s ÚV KSČ, a za svůj negativní postoj ke generální stávce. Je třeba si nicméně uvědomit, že premiér pocítoval jen velmi slabou, ba skoro žádnou podporu svého dosavadního postupu v konzervativci ovládaném předsednictvu ÚV KSČ, a proto se snažil vyhnout jakémukoliv konfliktu s tímto orgánem, který dosud považoval za skutečné centrum moci. Tuto jeho úvahu potvrzovalo i stanovisko nejužšího vedení KSČ z 26. listopadu 1989, v němž podle zpráv velvyslance NDR v Praze Helmuta Ziebartu od-souhlasilo pokračování rozhovorů s OF, ovšem s podmínkou, že s OF bude jednat pouze Národní fronta jako celek a osobou fakticky zodpovědnou za tato jednání bude federální premiér. V případě neúspěchu jednání nebo pro KSČ nevýhodného směřování rozhovorů uvažovalo stranické vedení o výměně premiéra (Tůma 1996: 379).

Pozice komunistů ve společnosti se ukázala být velmi slabou při generální stávce dne 27. listopadu 1989, které se zúčastnilo na 80 % zaměstnanců v Československu. To znamenalo obrovský úspěch opozice. V tomto kontextu poněkud překvapivé rozhodnutí OF ukončit celostátní stávkové hnutí je vysvětlitelné pouze obavou z toho, že dezorientované a zastrašené vedení KSČ by v případě eskalace vývoje mohlo sáhnout k použití ozbrojených sil. Představitelé OF se nejspíš zalekli síly svého vlivu na veřejnost projevené generální stávkou a chtěli výzvou k ukončení stávek uklidnit radikály ve vedení KSČ, aby jednání mohla pokračovat. Naopak úspěchem generální stávky posílené sebevědomí opozice se projevilo v pohrůžce premiéru Adamcovi, že pokud nedojde ke vzájemné dohodě o řešení politické krize, opozice bude požadovat demisi jeho vlády a navrhne vlastního kandidáta na premiéra (Suk 1998: 33).

Opozice se tak nacházela v poněkud schizofrenní situaci: dosavadní spíše úhybné manévry premiéra Adamce už považovala za nepřijatelné a žádala od něj zásadnější personální i programové změny vlády. Zároveň však ne-byla jednotná v názoru na to, kdo by měl být „alternativním“ premiérem, neboť návrh na V. Komárka byl smeten ze stolu samotnými členy vedení OF

a úvaha o J. Čarnogurském byla předem odsouzena k neúspěchu vzhledem k očekávané ostře odmítavé reakci KSČ. Přitom OF nebylo zároveň připraveno a ani ochotno převzít po případné demisi premiéra výkonnou moc do svých rukou. Vedení OF tedy tuto situaci vyřešilo 27. listopadu 1989 rozhodnutím o reformulaci strategie pro příští dny: ukončit pořádání velkých mítinků (ukončení stávkové pohotovosti odmítli radikální zástupci studentů), prozatím uznat Ladislava Adamce jako představitele státní moci, vedle toho však připravovat půdu pro to, aby OF mohlo veřejnosti nabídnout jako alternativu vlastního premiéra, aniž by však panovala shoda na konkrétní osobě.

Dne 29. listopadu 1989 se do řešení politické krize v Československu poprvé zapojil parlament (podr. k roli FS viz Bureš 2011). Federální shromáždění zřídilo komisi pro dohled nad vyšetřováním událostí ze 17. listopadu 1989, složenou kromě zástupců KSČ také z představitelů ostatních politických stran i opozice. Především pak FS schválilo změny Ústavy, které znamenaly ukončení vlády jedné strany *de iure* (vypuštění z Ústavy čl. 4 o vedoucí úloze KSČ ve společnosti a ve státě a čl. 6 o Národní frontě; v čl. 16 byla provedena změna, jejímž smyslem bylo vypuštění klauzule o marxismu-leninismu jako státní ideologii).

Poté, co byla dne 3. prosince 1989 jmenována tzv. vláda 16:5 s pokračující výraznou převahou členů KSČ, změnilo vedení OF po bouřlivých diskusích svou strategii a rozhodlo se vyslat své zástupce přímo do nové federální vlády. Zastánci této změny taktiky si uvědomili, že vývoj jde dopředu rychleji, než očekávali, a že také zodpovědnost, kterou opoziční hnutí nese za další vývoj země, se rapidně zvyšuje. Původní strategie, spočívající víceméně spíše v reakcích na kroky držitelů moci, se stále více dostávala do rozporu s rolí, kterou OF připisovala veřejnost na ulicích – ta chápala OF jako anti-systémovou opozici, která musí usilovat nikoli o kosmetické, ale zásadní změny politického režimu (o podobě nutných ekonomických reforem měla veřejnost tehdy zřejmě jen velmi matné představy). Veřejnost, pozorující se zneklidněním rostoucí míru neschopnosti vedení KSČ situaci řešit, požadovala, aby opoziční hnutí postupovalo daleko radikálněji. Vedení OF tedy ke změně taktiky přistoupilo také z důvodu obavy ze ztráty přízně veřejnosti. Navíc nové vedení KSČ v čele s Karlem Urbánkem vycházelo této změně taktiky vstříc jednak odepsáním premiéra Ladislava Adamce po neúspěchu vlády 16:5 a jednak souhlasem s téměř všemi požadavky OF. Toto rozhodnutí OF změnit taktiku a orientovat se na přímou účast na politické moci vedlo později k velkým názorovým střetům a také k vnitřnímu napětí v OF. Skupina radikálů vyčítala umírněným členům vedení OF uzavření kompromisu v podobě koalice s umírněnými představiteli KSČ v nové vládě premiéra Mariána Čalfy. Noví

představitelé státu museli proto později neustále vysvětlovat, zdůvodňovat a částečně omlouvat tuto nezbytnou spolupráci s umírněnými autoritami.

Odchod Ladislava Adamce z funkce federálního premiéra (7. prosince 1989) usnadnil realizaci požadavků OF, neboť nový federální premiér Marián Čalfa na jednání „rozhodujících politických sil“ 8. prosince 1989 ochotně souhlasil s drtivou většinou opozičních návrhů. Tak bylo po několika dnech (10. prosince 1989) dosaženo shody na složení nové vlády, tentokrát již s většinou nekomunistických ministrů a přímo se zástupci OF/VPN jako ministry důležitých resortů: vicepremiérem pro ekonomické otázky či ministry zahraničí a financí (Bureš 2007: 121–148). Vláda byla vytvořena jako koalice doposud vládnoucí KSČ s nově zformovanými opozičními hnutími, po jejichž boku do vlády usedli také zástupci dvou politických stran, které s komunisty „spoluvládly“ po celou dobu nedemokratického režimu (1948–1989) a nyní se orientovaly na očistění své pověsti (ČSS a ČSL).²³ Obsazení silových resortů bylo rozděleno – ministerstvo národní obrany zůstalo sice v rukou zástupce KSČ, nicméně ministrem se stal generál M. Vacek, který si získal důvěru opozice tím, že v době masových demonstrací v listopadu 1989 udržel armádu mimo politické dění. Komunisté naopak ztratili (jak se ovšem zanedlouho ukázalo, šlo o ztrátu pouze formálně) přímý vliv na řízení ministerstva vnitra, které bylo prozatímně svěřeno pod kolektivní řízení premiéra a jeho náměstků. Ihned po jmenování nové federální vlády 10. prosince 1989 oznámil československý prezident a hlavní představitel komunistického režimu Gustáv Husák dopisem předsednictvu FS, že odstupuje ze své funkce. V tuto chvíli již byla opozice sjednocena na svém návrhu kandidáta na úřad nového československého prezidenta – po rozsáhlých diskusích uvnitř OF a VPN a se souhlasem nového federálního premiéra (stále ještě komunisty) Mariána Čalfa byl do prezidentského úřadu navržen lídr opozice Václav Havel.

Dne 19. prosince 1989 získal premiér Čalfa podporu parlamentu pro programové prohlášení své vlády, která se označila za „vládu národního porozumění“. Do tohoto prohlášení zahrnul také pasáž o nutnosti zvolit prezidenta republiky do konce roku 1989 a navrhl zvolit prezidentem Václava Havla. Občanské fórum i Veřejnost proti násilí se na této osobnosti v zásadě shodly již na nočním jednání z 5. prosince na 6. prosince 1989 (podr. Bureš 2007: 98–106). Zásadní neznámou však pro představitele demokratických hnutí představovala otázka, jakým způsobem bude možno zařídit volbu lídra opozice disidenta Václava Havla prezidentem republiky

23 Mocenské poměry v první vládě bez většiny komunistů od roku 1948 byly následující: KSČ 10 členů, ČSL 2 členy, ČSS 2 členy, bezpartijních (tedy zástupců opozice) – 7 členů.